

Lukács Edit: A nők gazdasági szerepvállalása Magyarországon a XXI. század elején
In: Pelczné, Gáll Ildikó (szerk.) VII. Regionális Tanácsadási Konferencia, 2007.09.27.
Miskolc, Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, (2007) Paper: 32

Lukács Edit: A nők gazdasági szerepvállalása Magyarországon a XXI. század elején

BEVEZETÉS.....	2
1. A GLOBALIZÁCIÓ HATÁSA A NŐK TÁRSADALMI HELYZETÉRE	4
1.1. A NŐTÖRTÉNETI KUTATÁSOK KIALAKULÁSA	4
1.2. A RENDSZERVÁLTÁS MUNKAERŐ-PIACRA GYAKOROLT HATÁSA ÉS KÖVETKEZMÉNYEI	6
1.3. A GLOBALIZÁCIÓ ÉS MUNKAERŐ-PIACI HATÁSA.....	10
1.3.1. <i>A transznacionalizálódás következményei</i>	10
1.3.2. <i>Képzés és karrier</i>	11
1.3.3. <i>Az információk megnövekedett szerepe</i>	13
1.3.4. <i>Globalizáció és munkanélküliség</i>	13
1.3.5. <i>Az univerzálódás hatása a nők társadalmi helyzetére</i>	17
2. A TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK (PROBLÉMÁK) HATÁSA A NŐK HELYZETÉRE ÉS A NŐK MUNKAVÁLLALÁSÁRA	18
2.1. A NŐK ÉS FÉRFIAK KÖZÖTTI ESÉLYEGYENLŐSÉG MÉRTÉKE A VILÁG ORSZÁGAIBAN.....	18
2.1.1. <i>Gazdasági részvétel – a nők munkaerő-piaci részvétele</i>	19
2.1.2. <i>Gazdasági lehetőségek</i>	20
2.1.3. <i>Politikai részvétel</i>	21
2.1.4. <i>Iskolázottság</i>	21
2.1.5. <i>Egészségi állapot és jólét</i>	23
2.1.6. <i>A mérés eredménye, a rangsor</i>	23
2.1.7. <i>A Gender Equality és az Equal programok</i>	27
2.1.8. <i>A nők és férfiak közötti esélyegyenlőség az Európai Unióban</i>	31
2.2. A NŐK HALANDÓSÁGA ÉS EGÉSZSÉGI ÁLLAPOTA	33
3. A NŐK TÁRSADALMI SZEREPE	34
3.1. A NEMI SZEREPEK TÁRSADALMI MEGÍTÉLÉSE.....	34
3.1.1. <i>Szerepmegosztás a családban</i>	36
3.2. CSALÁDALAPÍTÁS ÉS GYERMEKVÁLLALÁS EURÓPÁBAN	38
3.2.1. <i>Csökkenő termékenység</i>	41
4. NŐI MUNKAVÁLLALÁS, NŐK A VEZETÉSBEN.....	45
4.1. NŐI MUNKAVÁLLALÁS	45
4.1.1. <i>Gazdasági aktivitás</i>	46
4.1.2. <i>Humántőke-beruházás</i>	53
4.1.3. <i>A munkaerőpiac szerkezete</i>	54
4.1.4. <i>Mobilitás</i>	57
4.1.5. <i>A család és a keresőmunka összeegyeztetése</i>	58
4.2. NŐK A VEZETÉSBEN	59
4.3. NŐK A POLITIKÁBAN – AZ EURÓPAI UNIÓ ÉS A MAGYARORSZÁGI HELYZET NŐI SZEMMEL.....	60
4.3.1. <i>Az EU- női szemmel</i>	61
4.3.2. <i>Női politikai részvétel az Európai Unióban – köztük Magyarországon</i>	63

Bevezetés

Magyarországon az Európai Unióhoz való csatlakozást követően egyre inkább előtérbe került a hazai és a nemzetközi munkaerőpiac kiszélesedése, az Unión belüli szabad munkaerő-áramlás, a foglalkoztatás kérdése és ezen keresztül a nők munkaerő-piacon elfoglalt helyzete is. Szakdolgozatom fő témáját a nők munkaerő-piacon elfoglalt helyzete, a férfiak és nők közötti esélyegyenlőség kérdései és természetesen a női nemtől elválaszthatatlan családi „kötelezettségek” teljesítése, a családi illetve háztartási feladatok ellátása képezi.

A téma nem csak manapság, hanem a történelem bármely időszakában aktuálisnak mondható, mivel a nők folytonosan szembekerülnek a választás kényszerével: vagy a családjukat vagy a hivatásukat választják. Az, hogy valaki mindkét szerepet teljes egészében, maradéktalan odaadással tudja egyszerre vállalni, az a mai rohanó világban szinte elképzelhetetlen. Ha egy dolgozó nő a karrierje építését helyezi előtérbe a családi feladatok ellátásával szemben, akkor nagyobb az esélye arra, hogy magasabb vezetői pozícióba kerüljön, de az idő előre haladtával egyre kevesebb a lehetősége arra, hogy ezt a rohanó, dinamikus életmódot feladja és gyermeket vagy gyermekeket vállaljon. Az a nő viszont, aki a családi szerepek ellátásában látja inkább kiteljesedni önmagát, az a gyermek vagy gyermekek vállalását követően inaktívvá válik, kikerül a munkaerő-piacról és több gyermek vállalása esetén egyre csökken az esélye arra, hogy visszatérjen az aktívak körébe. A vezető pozícióban lévő férfiak sem szívesen vesznek föl női kollégákat alkalmazottnak, mivel nagyobb eséllyel kerülnek a beteg gyermek ápolása címén keresőképtelen állományba, mint férfi kollégáik.

A szakdolgozatomban a nők Uniós csatlakozás előtti munkaerő-piaci helyzetét és az Európai Unióhoz való csatlakozást követően várt és remélt javuló tendenciát próbálom bemutatni. Ehhez elsősorban a Központi Statisztikai Hivatal által (szak)kiadványokban közzétett statisztikai eredményeket használom alapul, esetenként több évre visszamenőleges adatokból készített táblázatokkal és kimutatásokkal ábrázolva az évek folyamán kialakult eltéréseket.

A szakdolgozatomat négy fő témakörre bontottam, melyben megpróbálom áttekinteni a nők munkavégzését és a családi tevékenységeit egyaránt.

Az első fejezetben a nők társadalmi helyzetét befolyásoló globalizáció hatását vizsgálom, amin belül a nőtörténet kialakulását és fejlődését, valamint a rendszerváltás hatásai során kialakult társadalmi pozíciókat helyeztem a dolgozat középpontjába. A fejezetben részletesebben kitértem a képzés és karrier, a munkanélküliség valamint az univerzálódás nőket érintő hatásaira is.

A második részt a társadalmi változások hatásainak szenteltem, melyen belül a nők és férfiak esélyegyenlőségére vonatkozó világméretű mérés eredményeit mutatom be - az országok eredményei szerinti rangsor alapján szerkesztett - táblázat segítségével. A rangsor minden ország tekintetében 5 mutató mérésének eredményei, majd sorrendbe helyezése során volt megkapható. Ezek a vizsgálat alapját képező ismérvek: a gazdasági részvétel, a gazdasági lehetőségek, a politikai részvétel, az iskolázottság és végül az egészségi állapot és jólét.

A harmadik fejezetben a nők családban elfoglalt helyét és a családon belüli munkamegosztást ismerhetjük meg. Kevésbé meglepő eredményt kapunk a fejezet elolvasása után, mivel a családi munkamegosztásban betöltött szerepek az idők folyamán minimálisan, szinte alig változtak. Továbbra is a családanya az, aki a háztartási feladatok ellátásából, illetve a gyermeknevelésből kiveszi a részét, míg a családapa vagy – a manapság egyre növekvő arányú – élettárs az, aki a család eltartásáról gondoskodik, vagyis a keresőtevékenységből inkább ő veszi ki a részét. Ezzel szemben kutatások igazolják, hogy azok a férfiak, akik nagyobb mértékben veszik ki részüket a gyermeknevelésből, azok harmonikusabb családi életre és apa-gyermek kapcsolatra számíthatnak, ami a későbbiekben a gyermekük életét is döntően befolyásolhatja azok saját családalapítása során.

A szakdolgozat végén a nők munkahelyükön, illetve politikában betöltött szerepét ismerhetjük meg. A munkaerő-piac szerkezeti változásai, de a megélhetési kényszer is egyre inkább arra kényszeríti a nőket, hogy a gyermekvállalást későbbi időpontra halasszák és igyekezzenek a gyermekük születése előtt a megfelelő anyagi háttérrel megteremteni családjuk számára. A nők helyzete a munkaerő-piacon, illetve egy

megfelelő életszínvonal elérése – ahogy majd a dolgozatban is látni fogjuk – egyáltalán nem könnyű feladat.

1. A globalizáció hatása a nők társadalmi helyzetére

1.1. A nő történelmi kutatások kialakulása

A nő történelmi kutatások a klasszikus történetírásban egyáltalán nem jelentek meg. A XX. század második felére tehető, amikor a nő elfoglalta a helyét a történelmi kutatások programjában. Ennek egyik oka az 1960-as évektől kezdődő társadalomtudományi kutatások előtérbe kerülése, valamint a női történészek és kutatók egyre nagyobb számú megjelenése a világ minden pontján. Ezt követően már elkerülhetetlennek bizonyult, hogy előtérbe kerüljön a nő- és gyerekkortörténet kutatása.

A nő történelmi kutatása a volt szocialista országokban az 1960-as évek végétől kezdődött el a nőmozgalmak történetének feltárásával, majd a női munka történetjének alakulása is az érdeklődés középpontjába került. Ez utóbbi vizsgálódásokat főként közgazdászok és szociológusok végezték, akik statisztikai adatokkal alátámasztott kutatásokban mutatták be a női munkavégzés elmúlt században való alakulását. A fenti területeken túl a nők politikai és magánjogi helyzetének tárgyalása is fontos területét képezte a kutatásoknak, ezen a területen viszont jogászok és politikusok képviseltették magukat az elemzések során. A nők művelődési jogainak vizsgálata Magyarországon is mindvégig az érdeklődés középpontjában állt az elmúlt évtizedekben.

Ahhoz, hogy a nők történetét a lehető legteljesebb módon feltárjuk, illetve megismerjük, szükség van számos terület feltárására és elemzésére, ám ezek közül mégis kiemelendők az alábbi, legfontosabb tudományágak: a családtörténet, a divat-, a mentalitás-, a nevelés-, a sport-, az intézmény-, a vallás-, a politika-, a filozófia-, a vallás- és művészettörténet. Azt mondhatjuk, hogy a nő történelmi kutatások a történettudomány egyik sajátos területét alkotják, de mivel nem beszélhetünk a történelem áttekintése során csupán a női nem létezéséről, így az elemzések során sem választhatjuk el élesen a nő történelmi kutatást az emberiség történetétől.

Az 1940-es évek közepén a háborúból kilábaló Magyarországon már jelentős szerep hárult a nőkre az újjáépítést illetően. 1944 végén Szegeden megalakult az Antifasiszta Dolgozó Nők Szövetsége, 1945. januárjában pedig létrejött a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének (MNDSZ) országos szervezete. A szervezet politikailag elkötelezett volt: a demokratizálódás és az antifasiszta harc jelentették a két fő célkitűzésüket. Az MNDSZ elnöke Tildy Zoltánné volt. A szervezet eleinte főként gyermekvédelemmel, hadifoglyokkal, egészségüggyel és a szegények problémáival foglalkozott, majd a nagypolitikával is. 1945-ben jelentős fordulat következett be a nők életében, miután egyrészt közel 3 millió nő nyerte el a választójogot, ami közel 14%-os növekedést jelentett az 1939-es adatokhoz képest; másrészt megnyíltak az egyetemek és főiskolák kapui a nők előtt is. Ez utóbbi azért számított csupán elvi lehetőségnek, mert a nők felsőfokú tanulmányait érintő nagyarányú változásokhoz évtizedekre volt szükség. Még közel 10 év eltelte után sem találkozhatunk szembetűnő javulással ezen a területen, ezt jelzi az alábbi táblázat is:

1.számú táblázat

Végzettségek szerinti megoszlás 1949-ben

Végzettségek szerinti megoszlás	Nők aránya (%)	Férfiak aránya (%)
8 osztálynál kevesebbet végzettek	82,8	81,2
Felsőfokú végzettségűek	0,4	2,3

Forrás: Koncz Katalin: Nők a munkaerőpiacon KJK, Budapest, 1987. 368.o.

1947-ig 66 különféle nőszervezet és női egyesület működött legálisan Magyarországon, helyet és keretet biztosítva a nők érdekérvényesítésének és különböző cselekvéseinek a jótékonykodástól a politizálásig. Az 1947-es párizsi békeszerződés hatása, a szovjet-típusú államberendezkedés, az egypártrendszer, a tervgazdálkodás bevezetése azonban hazánkban is megpecsételte a női szervezetek sorsát és egyben a nők mindennapi élettevékenységeinek alakulását. Az 1949-es

alkotmányban azonban kimondták, hogy „a nők a férfiakkal egyenlő jogokat élveznek”. A fenti történések következtében az 1940-es évek végére hangsúlyossá vált a termelőmunka dicsérete, ami a nők tömeges munkába állítását is magában foglalta. Ehhez azonban szükség volt a női szakképzettség biztosítására, az anyákról és a gyermeknevelésről való állami gondoskodási rendszer bővítésére, a nők és a férfiak nagy teljesítmények elérésére vonatkozó ösztönzésére.

Az 1950-es évek nőtörténetének alakulására nagy hatással voltak a nemzetközi erőviszonyok, a tervgazdálkodás bevezetése, a szovjet modell követése, illetve az arra való törekvés, valamint a külföldi és hazai munkásmozgalmi irányzatok lépései. Az 1950-es évek elején Magyarországon hatalmas ipari üzemek létesültek és megindult a termelészövetkezeti gazdálkodás, melynek következtében a nők tömegeit irányították sokszor válogatás nélkül mindenféle fizikai munkára, gyakran éjszakai műszakban. Az erőltetett iparosítás és a társadalmi szerkezetváltás, valamint a tervgazdálkodás zavarai következtében egyre nagyobb csoportokra volt jellemző az életforma-váltás, ami életszínvonal-csökkenéssel, állandósuló áruhiánnyal és fokozódó ellátási zavarokkal járt együtt és ezen csak keveset enyhített a beszolgáltatási rendszer, a kulákosítás, a kitelepítések, illetve a békekölcsön-jegyzés.

1.2. A rendszerváltás munkaerő-piacra gyakorolt hatása és következményei

A nők munkaerő-piaci megjelenése Magyarországon a XIX. század második felében kezdődött meg nagyobb mértékben és arányuk a két világháború között már 29% körül volt. Ipari foglalkoztatottságuk hátterében elsősorban a férfi munkaerő pótlása, a betanított munka térhódítása, illetve a munkaigényes könnyűipari ágazatok előtérbe kerülése állt. A rendszerváltás előtti időszakban a nők számára munkalehetőséget biztosító ágazatok az ország keleti felében koncentráálódtak, exportjuk elsősorban a KGST országok felé irányult. A világháborút követően - a többi szocialista országhoz hasonlóan – Magyarországon is fejletlen és korszerűtlen szerkezetű volt az ipar. A fejlesztés azonban tőkehiány és a korszerű technika hiányában elmaradt, így egyetlen megoldás maradt: nagytömegű szakképzetlen munkaerő alkalmazása, ezen belül is a nők tömeges foglalkoztatása. A munkaerő tömeges foglalkoztatása maga után vonta az

ügyviteli alkalmazottak körének bővülését is. A női munkaerő fokozott bevonásának azonban leglényegesebb oka az alacsony bérszínvonal volt – „az ördögi kör” –; ugyanis a családok megélhetéséhez nem volt elegendő egyetlen aktív kereső, a nők munkavállalási kényszere azonban tartósan alacsony szinten tartotta a béreket. Ennek ellenére vagy ennek következtében 1950 és 1975 között a hazánkban foglalkoztatott nők aránya háromszorosára nőtt a munkavállalók között.

A dolgozó nő képe mint követendő modell nagy gondossággal került megjelenítésre a sajtóban és a propaganda-anyagokban. A pártpolitika célkitűzéseinek megfelelően a női portrék azt sugallták, hogy minden nő – bármilyen társadalmi helyzetben és helyszínen van is – sokat tehet az ország érdekében. Ebből az időszakból származik az alábbi idézet is, mely az MDP kongresszusán hangzott el 1951-ben, s amely talán megfelelően tükrözi a kor női munkavégzését:

„A magyar nők is megcáfolták a női munkát korlátozni kívánó, maradi és fejlődésünket gátló álláspontot, és többek között mint esztergályosok, lakatosok, olvasztárok, kőművesek, bányamunkások, traktorosok végzik áldozatkész munkájukat.”¹

1955 és 1956 között az újságokban jól érzékelhetően megnőtt az értelmiségi nők „becsülete”, ami tükrözte az országon belüli változásokat is. A női iskolázottság szintjének és minőségének emelése, a tudományos kutatómunkát folytató nő alakjának a kiemelése egyértelműen felzárkózott a munkás és parasztasszonyok ábrázolása mellé.

Hazánkban az utóbbi évtizedekben –folytatva a korábbi növekedési tendenciát - a nők gazdasági aktivitása nem várt méreteket öltött, meghaladva a fejlett nyugat-európai országok rátáját is. E folyamatban igazi éles váltást az 1989-es és az azt követő történelmi események jelentettek. A korábbi időszak „teljes foglalkoztatottságát” hirtelen és minden átmenet nélkül felváltotta a munkaerő-piaci bizonytalanság, amelynek kísérő jelenségeként megjelent az addig ismeretlen tömeges és tartós munkanélküliség. Ennél is súlyosabb problémát jelentett, hogy a munkanélkülivé válók mintegy kétharmada inaktívvá vált, véglegesen elhagyva a munkaerő-piacot. A

¹ Bassa Endre: Mít kell tudni a nőmozgalmakról? MNOT-Kossuth, Budapest, 1982. 110.o.

női munkaképes korú lakosságon belül az 1990-1998 közötti időszakban megduplázódott azoknak az aránya, akik szociális-jóléti ellátásból vagy mások jövedelméből éltek. A rendszerváltás óta bekövetkezett változásokat a középiskolások, az egyetemisták, valamint a vezető beosztásban dolgozók ítélik meg kedvezően.

1997-re a korábbi nyugat-európai színvonalat is meghaladó női munkavállalás erőteljesen visszaesett és az európai uniós átlag alá süllyedt, ugyanakkor a ledolgozott munkaórák számát tekintve a fejlett országokhoz képest még mindig magasabb szintet értünk el, mely az alacsony arányú részmunkaidős munkavégzésnek köszönhető. Ez a foglalkoztatási forma az Európai Unió más országaiban nagy népszerűségnek örvend, ezzel is elősegítve a nők helytállását az élet más területein. A részmunkaidős munkavállalás azonban magában rejti azt a veszélyt, hogy nehezebb karriert építeni, nehezebb a „kitörés” és ezáltal a lehetőségeik behatároltak. További hátrányként jelentkezik, hogy csak részarányos jövedelmet biztosít, a munkába járás költségei azonban azonosak a teljes munkába járás esetén felmerülő költségekkel és a részmunkaidőben elvárt munkateljesítmény sem biztos, hogy arányosan csökken a munkaidő hosszával. A távmunka, mint új foglalkoztatási lehetőség szintén nagyon népszerűnek bizonyul az utóbbi időben. Ez utóbbi gyakorlati megvalósítása leginkább a multinacionális cégeknél szerepel.

Több mint egy évtizeddel a rendszerváltás után a csúcstechnika ágazatai uralkodóak a magyar gazdaság szerkezetében, amelyek elsődlegesen az ország nyugati felébe települtek és amelyek exportja nyugat-európai piacok felé irányul. Meghatározó volt az Európai Unióhoz való csatlakozás elvárásainak teljesítése. Ami valójában súlyossá teszi a magyarországi helyzetet, az az, hogy a hazai tendenciák ellentétesek a nemzetközi tendenciákkal. A rendszerváltást követő 10 évet alapul véve megállapítható, hogy míg az adott periódusban az EU tagállamaiban mintegy 3,5 százalékkal nőtt a női foglalkoztatottak aránya a népességben belül, addig Magyarországon 13,5%-os csökkenést figyelhetünk meg. A munkaképes korú népességet vizsgálva még drasztikusabb a visszaesés: 70,1%-ról 45,4%-ra mérséklődött számuk. A rendszerváltást kísérő munkaerő-piaci átalakulások következtében a '90-es évek elején a női foglalkoztatottak száma még mintegy 20%-kal meghaladta az EU tagállamainak átlagát, azonban 1997-re már 5%-kal elmaradt

ettől az átlagtól. Szintén a politikai változásoknak köszönhetően manapság azok a nők, akik dolgozni szeretnének, egyre növekvő mértékben pártolják a saját otthonban végzett keresőtevékenységet. A foglalkoztatottság csökkenése a nők között elsősorban az alacsony képzettségi szintűeket sújtotta, ugyanakkor a diplomások körében szerény mértékben, de emelkedett a foglalkoztatottak száma, aminek köszönhetően a teljes női populáción belül minőségi javulás tanúi lehetünk. Ezt támasztja alá az a folyamat is, amely során a fizikai-szellemi dolgozók közötti arány a 90-es évek során megfordult, azaz a szellemi területen alkalmazott nők száma felülmúlta a fizikai állományú dolgozókéét. Elszomorító azonban, hogy ennek ellenére sem nőtt látványosan a foglalkoztatási hierarchia felső részében szereplő nők aránya. A foglalkoztatási struktúrában belüli átrendeződés a nők számára is új távlatokat nyitott; növekvő számban áramoltak a szolgáltatás területére valamint indítottak vállalkozásokat. Az újító, vállalkozásindító tendencia azonban megtorpant, amelynek következtében arányuk nem nőtt látványosan és tartósan a vállalkozók körében. A foglalkoztatási struktúrában betöltött gyengébb pozíciójuk miatt továbbra is fennállnak a bérezésen belüli különbségek, amelynek mértéke a Munkaügyi Minisztérium 1995-ös jelentése szerint a versenyszférában 11, míg a közszférában 89,5% volt. A rendszerváltás óta eltelt időszakban az állampolgárok nagy része saját helyzetét rosszabbnak ítéli meg. Ők azok, akik a jövőt bizonytalannak és perspektívtalannak ítélik meg, aminek formálásában saját egyéni lehetőségeiket nagyon csekélynek tartják. Általánossá válik ettől az időszaktól kezdve a kiszolgáltatottság érzése és a félelem az elszegényedéstől. A válság enyhülésének jeleként a '90-es évek második felében a munkaerőpiacon javulás éreztette hatását; előbb a férfi, majd a női foglalkoztatottak aránya növekedett, igaz szerény, de mindenképpen reménykeltő mértékben. A munkanélküliek csoportján belül a női jelenlét továbbra is elmarad a férfiakétól, hiszen a rendszerváltás során érintett ágazatokban (kohászat, építőipar) a foglalkoztatottak között a korábbi nagy arányok után csekélynek minősíthető a nők részvétele. Azon nők azonban, akik a '90-es évek elején elvesztették munkájukat, „kimenekültek” a munkaerőpiacról, inaktívvá váltak. Ami örvendetes, hogy ezzel egyidejűleg megnőtt a továbbtanulók száma. Ami viszont aggasztó, hogy a munkanélkülivé váló nők döntő többsége a „kényszerű”

nyugdíjazáshoz folyamodott, így közel 70%-kal nőtt a munkaképes korú nyugdíjasok száma.

1.3. A globalizáció és munkaerő-piaci hatása

A globalizáció és annak munkaerő-piaci hatása tekintetében áttekinthetjük a transznacionalizálás következményeit, a képzés és karrier valamint az információáramlás összefüggéseit, a munkanélkülivé válás okait és végül, de nem utolsósorban az univerzalizálás hatásait a női társadalomra.

1.3.1. A transznacionalizálás következményei

A globalizációnak a nők társadalmi helyzetére gyakorolt hatásaként a transznacionalizálás és az univerzalizálás következményeit célszerű figyelembe venni. A transznacionalizálás hatására a globális problémák és a munkaerő-piac átlépte az országhatárokat, az iskolázottság iránti igény nő, az információk szerepe előtérbe kerül a hatalomforrások között, a munkaerő-piac összeszűkül, a verseny fokozódik, a rugalmasság iránti igény erősödik, a munkavállalói érdekvédelem gyengül. Az univerzalizálás keretében a munkaerő-piaci mechanizmusok egységesülnek, a szabályok és a normák általánossá válnak. Mindezek részben kedvező, nagyobb részt azonban kedvezőtlen hatással vannak a nők helyzetére. Magyarországon és a többi volt szocialista országban a rendszerváltás a globalizáció körülményei között zajlik. A globális problémák kezelésében a nők aktivitása jól hasznosítható, mert ezekre a problémákra a nők mindig is érzékenyebben reagáltak. Ennek tudható be, hogy számtalan civil mozgalom alakult meg, illetve indult fejlődésnek a döntéshozatalban való nagyobb arányú részvétel elérése miatt.

A globalizáció elmélyíti a társadalmi egyenlőtlenségeket és a jövedelem eloszlás egyenetlenségeit mind nemzetközi méretekben, mind az adott országon belül. A rendszerváltás után a volt szocialista országokban a társadalmi-jövedelmi

differenciálódás erőteljesen felgyorsult. A legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelmű tized között ma kétszer nagyobb a különbség, mint a nyolcvanas években volt, s a jövedelmi egyenlőtlenség jelenleg az Európai Unió országaival hasonló tartományokban mozog. A jövedelem-differenciálódás a nőket nagyobb mértékben érinti, mint a férfiakat; de a kedvezőtlen hatások közvetve is sújtják a nőket, mert a leszakadt családokban elsősorban a nőkre hárul a gyakran alapvető létfeltételek megteremtéséhez sem elegendő jövedelem elosztásának megoldása. Főként a társadalom perifériáján élő szegények többsége nő. Elsősorban azok a társadalmi csoportok a veszélyeztetettek a szegénységi küszöb felé sodródásban, amelyekben a nők átlagosan magasabb arányban vannak jelen: gyeseen lévők, a betanított és a segédmunkások, illetve az alacsony nyugdíjjal rendelkezők.

1.3.2. Képzés és karrier

Amikor a rendszerváltást említjük, nem kerülhetjük el a privatizációt szóba hozni, mert ez a két fogalom szorosan egymáshoz kötődik. A privatizáció egyik megjelenési formája az állami vagyon megszerzése volt, a másik a külföldi tőke hazánkba áramlása. Ez utóbbinak viszont egyértelmű velejárója volt a külföldi befektetők hazai piaci szereplőkkel szembeni kétséget kizáró fejlettsége, valamint eltérő igényeik a munkaerő-piac szereplőivel szemben a szakmai tudás valamint a készség területeit illetően. A szakmai tudás és a készségek fejlesztése pedig a munkakultúra megváltozását hozta magával. A megváltozott munkaerő-piaci körülmények a nőkkel szemben sokkal nagyobb követelményeket támasztottak. A fiatalok hosszabb ideig tartózkodnak az iskolarendszerben, a felnőtt lakosságnál pedig előtérbe került az élethosszig tartó képzés, amely az életpálya szerves részévé válik. Általánossá vált a nők számának megnövekedése a különböző számítógépes- és nyelvtanfolyamokon, valamint a felsőoktatásban, ezáltal minél szélesebb körű ismeretekhez jutottak és esélyük nyílt arra, hogy az egyre növekvő munkaerő-piaci elvárásoknak megfeleljenek vagy éppen megtartsák pozíciójukat a megszerzett tudásuk által. A nők azonban előnyben vannak az iskolázottságot tekintve, mivel iskolaévekben számolva meghaladják a férfiak iskolázottságát, sőt a fiatalabb korosztályban nagyobb az arány a

nők javára. Érdekességként megállapítható azonban, hogy az iskolázottsági mutatók ellenére a nők szakképzettsége terén mégis elmaradás mutatkozik, amely valamilyen szinten visszavezethető a globalizációra.

2.sz.táblázat

A nők iskolai végzettsége, a megfelelő korúak százalékában

Iskolai végzettség	1930	1960	1990	2001	2005
10- éve, az általános iskola első évfolyamát sem végezte el	11,1	3,7	1,4	0,7	0,6
15- éves, legalább általános iskola 8. évfolyam	11,8	31,3	73,9	85,8	89,3
18- éves, legalább középiskolai érettségi	2,1	6,3	29,8	40,2	45,2
25- éves, egyetem, főiskola, stb. oklevél	0,3	1,1	8,7	11,6	14,3

Forrás: Népszámlálások

Az iskolázottsági-szakképzettségi koncentráció korlátozza a nők munkaerő-piaci versenyképességét, amelynek jelentősége a globalizáció nyomán fokozódik, erősíti a foglalkozási koncentrációjukat, ezáltal fenntartja a munkaerő-piac nemek szerinti szegmentálódását, annak minden káros hatásával és következményeivel együtt.

Így elmondhatjuk, hogy a nők számtalan kompromisszumra kénytelenek és készek a munkaerő-piaci helyzetük megőrzése és a család összetartása szempontjából. A nők munkavállalásában napjainkban is lényeges szerepet játszik az anyagi kényszer. Egy családnak két pilléren kell állnia – főleg a mai gazdasági és munkaerő-piaci helyzetben – ahhoz, hogy valamelyikük munkanélkülivé válása ne lehetetlenítse el teljesen a család megélhetését, egzisztenciáját. A női munkavállalásnak az előzőekből kifolyólag nem elsősorban a karrierépítés az elsődleges célja, hanem a családfenntartás és megszokott szintű életszínvonal fenntartása. A megszokott életszínvonal fenntartása óriási erőfeszítésekbe kerül, ami gyakran a családok széteséséhez is vezet.

A munkaerő-piac kiszélesítése bővíti a nemzetközi karrierlehetőségeket, növeli a munkaerő mobilitásával szembeni követelményeket. A nők a külföldi munkaerő-piacon hátrányos helyzetben vannak, mivel éppen a mobilitási készségük és az ebből származó karrieresélyeik a férfiakénál rosszabbak. A családos nők a családi feladatok teljesítése miatt helyhez kötöttek, a férfiaknál nehezebben mozdulnak nagyobb távolságokra. Ebben szerepet játszik az is, hogy a korábbi években, évtizedekben kialakult adatok szerint a nők karrieresélyei a férfiakénál rosszabbak és értékrendjükben a család az első szerepet foglalja el a munkával szemben. Ez utóbbiból következik – ami szintén hátrányos helyzetbe hozza a női társadalmat –, hogy a kisgyermek nevelésének követelménye ütközik a keresőtevékenységgel, amely sokszor a munka átmeneti vagy végleges feladásával jár.

1.3.3. Az információk megnövekedett szerepe

A globalizáció egyik legfontosabb velejárója az információk megnövekvő szerepe. Az információs és kommunikációs technológiában a nők az előzőekhez hasonlóan szintén hátrányban vannak a férfakkal szemben, akik általában a számítástechnika fejlesztői. Ez a különbség megnyilvánulni látszik a keresetekben is. Hátrányban vannak a nők az információszerzés gyakorlatában, mely döntő szerepet játszik a karrierépítésben. Míg a nők elsősorban a formális információs csatornákat és a helyhez kötött informálódást részesítik előnyben, addig a férfiak a kötetlen társasági élethez kapcsolódó, helyváltogatást, mozgékonyt igénylő informálódást részesítik előnyben. A nők és a férfiak közötti alapvető különbség ezen a téren az is, hogy a férfiak nagy jelentőséget tulajdonítanak a munkakörükön kívüli információszerzésnek és ezáltal nagyobb lehetőségük adódik a kapcsolatépítésre. Az informális kapcsolatok kiépítésében a nők gyengébbnek bizonyulnak a férfiaknál.

1.3.4. Globalizáció és munkanélküliség

A globalizáció hatására a munkaerő-piac összeszűkül, a foglalkoztatás csökken, a munkanélküliség nő vagy állandósul. A munkaerő-piac szűkülése annál erőteljesebb, minél kisebb mértékben tudja a felszabadult munkaerőt a szolgáltató szféra hasznosítani. A volt szocialista országokra volt jellemző, hogy a jelentős számú, termelőszférában feleslegessé vált felhasználatlan munkaerőt a szolgáltató szféra nem tudta hasznosítani, így a foglalkoztatottság drasztikus visszaesésével kellett számolnunk. A rendszerváltást követően a nők és a férfiak foglalkoztatottsága jelentősen visszaesett Magyarországon és a közeli országokban is. Ebben nem csak a rendszerváltás tehető felelőssé, hanem a globalizáció is kiemelkedő szerephez jutott. A munkaerő-túlkínálat kiszolgáltatottá teszi a munkaerőt és a foglalkoztatókat hozza előnyös helyzetbe, ami a munkavállalókat egyfajta kényszeralkalmazkodásra kényszeríti. Az alkalmazkodás a munkáltató elvárásaihoz annál problematikusabb, minél kedvezőtlenebb helyzetben van a munkaerő-piacon munkát vállaló egyén, vagyis minél kedvezőtlenebb a munkaerő-piaci pozíciója. Hosszú évek távlatában áttekintve a nők munkaerő-piaci helyzete elsősorban a családi helyzetük, családi „kötelezettségeik” miatt gyengébbnek nevezhető és különösen hátrányos helyzetűnek a 40 éven felüli korosztály mondható.

3.sz.táblázat

A munkanélküliségi ráta alakulása a legmagasabb iskolai végzettség és nemek szerint

Iskolai végzettség	1992	1992	1994	1994	1996	1996
	Férfi	Női	Férfi	Női	Férfi	Női
8 általánosnál kevesebb	19,1	15,9	23,9	27,3	33,6	28,6
Általános iskola 8 osztálya	15,9	12,0	18,1	13,1	17,4	11,7
Szaktanulmányképző	12,0	10,4	13,4	10,8	12,0	10,9
Szakiskola	6,4	12,3	10,2	12,8	12,4	11,8
Gimnázium	6,8	7,3	8,2	7,8	7,4	8,6

Szakközépiskola	8,0	6,0	7,8	7,6	6,5	7,1
Főiskola	3,2	2,0	4,0	2,9	2,6	2,9

Forrás: A KSH Munkaerő-felmérésének adatai

Az évek hosszú sora alatt alig változott a felsőfokú oktatási intézményben diplomát szerzők aránya, így az esély arra, hogy a nők ilyen szakképzettséget igénylő állást töltsenek be, csekély volt az 1992-től 1996-ig terjedő időszakban. Ezzel szemben nőtt a 8 általános iskolai végzettséggel nem rendelkezők száma, mely feltételezi a szakképzettséget nem igénylő állások betöltését vagy a fekete-, illetve szürkegazdaság jelenlétét, illetve megnövekedett szerepét a gazdaságban.

A kedvezőtlen munkaerő-piaci körülményeknek valamint az alacsony mértékű iskolázottságnak köszönhetően, ennek következményeként megnőtt az inaktívák száma és aránya, melyek megélhetése önálló rendszeres jövedelem hiányában különösen veszélyeztetett lett. Az inaktívák a foglalkoztatottság hiányában nyugdíjra nem szereznek jogosultságot, elszegényedésük kockázata a népesség többi részéhez képest elérte a 3,6-szoros szintet. A mai gazdasági helyzetben a veszélyeztetettségük jóval nagyobb, mint az elmúlt évtizedekben, melynek legfőbb kiváltó okai közt a csökkenő mértékű állami gondoskodást, valamint a másokért vállalt felelősség csökkenését említhetjük meg.

A munkanélküliségi ráta – a munkanélküliek aránya a gazdaságilag aktív népességben – a fejlett országok nagy többségében a nők körében magasabb, mint a férfiak között. Az életkor és a munkanélküliségi ráta összefüggése mindkét nem esetében hasonló. Talán annyi különbségre érdemes rámutatni, hogy a nőknél kisebb mértékben csökken a munkanélküliség a 25-29 éves korcsoportban a 20-24 évesekhez képest, mint a férfiaknál, akiknél viszont a 25-29 és a 30-40 éves korcsoport rátái között viszonylag kicsik az eltérések. A fiatalok magasabb munkanélkülisége elsősorban azzal magyarázható, hogy a munkaadók egyrészt szívesebben alkalmaznak tapasztalattal, szakmai gyakorlattal rendelkező munkavállalókat, akiknek a betanítására kevesebbet kell áldozniuk, másrészt gyakorlottabb dolgozóikat kisebb valószínűséggel bocsátják el. Emellett a fiatalok mozgékonyabbak a munkaerőpiacon, és gyakrabban lépnek ki a munkahelyükről, mint az idősebbek. Ugyanakkor azt is gondolhatnánk, hogy a

munkáltatók olyan idősebb dolgozókat sem szívesen alkalmaznak, akiknek a hátralévő aktív életpályája túl rövid ahhoz, hogy érdemes lenne vállalni betanításuk költségeit. Eszerint arra számíthatnánk, hogy a nyugdíjkorhoz közel állók munkanélkülisége magasabb, mint a középkorúaké. Valójában azonban sem a korcsoport szerinti munkanélküliségi ráták, sem a többváltozós becslések nem mutatnak ilyen összefüggést: a legidősebbek munkanélkülisége alacsonyabb, mint a középkorúaké. Ennek valószínű oka, hogy a rossz elhelyezkedési esélyű idősebbek közül sokan – például rokkantnyugdíj igénybevételével – kilépnek a gazdaságilag aktívak közül.

Fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az elmúlt évek során a munkaerő-túlkínálat következményeként a nők is egyre nagyobb számban képviseltetik magukat a munkanélküliek között és a nők munkanélküliségi rátája – a fejlett piacgazdaságokhoz hasonlóan - már meghaladja a férfiak ugyanezen mutatóit. A változás iránya a nők nagyobb munkaerő-piaci veszélyeztetettségét és nagyobb szegénységkockázatát vetíti a jövőbe. Persze az évek óta kialakult hagyomány szerint a nők számára a háztartás vezetése társadalmilag elfogadott szféra, ezért a nagy részük meg sem jelenik a hivatalos munkanélküli statisztikákban, „eltűnik a háztartások csatornáin”. Számtalan példát találhatunk arra, hogy az elmaradott vidéki térségekben a nőket munkalehetőség hiányában eltartja saját családjuk, majd a korai házasság után a családfő keresete vagy a helyi szociális támogatások adják jövedelmük nagy részét. A nők körében gyakorinak mondható az úgynevezett „elkedvetlenített” munkanélküliek aránya is, akik megfelelő munkalehetőség hiányában nem keresnek munkát, nem regisztráltatják magukat a hivatalokban, így nem minősülnek munkanélkülinek és az előzőekhez hasonlóan, őket is a családjuk tartja el. Ebből arra a következtetésre juthatunk, hogy a nők rejtett munkanélküliségének aránya mindenképpen meghaladja a férfiakét és számuk a hivatalosan kimutatható statisztikánál lényegesen nagyobb. A romló foglalkoztatási feltételek folyamán kedvezőtlen azon nők helyzete is, akik gyermekgondozás miatt hagyják el a munkaerő-piacot, ami manapság gyakran az aktuális állásuk elvesztését is jelenti ezáltal. Napjainkban nagy a valószínűsége annak, hogy a gyermekgondozás leteltét követően munkát kereső kismamák és a 40-50 év közötti korosztályból munkanélkülivé váló nők találnak a legnehezebben rövid idő alatt újra munkát. A tartós munkanélküliek táborát szaporítva minél hosszabb időre

szorul ki valaki a munkaerő-piacról, annál nehezebb lesz és annál kisebb az esélye a munkaerő-piaci reintegrációnak. A romló munkaerő-piaci viszonyoknak köszönhetően erősödik a verseny a megszerzhető-pozíciókért, álláshelyekért, de mivel a nők beállítottságukból kifolyólag kevésbé versenyzők, így ezen a téren is hátrányba kerülnek az erősebb nem képviselőivel szemben. Ez a hátrányos helyzet azonban akkor is megnyilvánul, ha egy nő munkába áll és ez végigkíséri a foglalkozási életpályája egészét.

1.3.5. Az univerzálódás hatása a nők társadalmi helyzetére

A globalizáció nyomán a foglalkoztatás szerkezeti átrendeződése zajlik. Ennek tudható be, hogy az utóbbi évtizedben jelentősen megnőtt a szolgáltatási szférában foglalkoztatottak aránya, a foglalkoztatási szerkezet az Európai Unió átlagához közelített. Ez elsősorban a nők számára volt kedvező: az ágazat a nagy létszámigénye miatt jelentős munkaerő-igénnyel rendelkezik és erőteljesen elnőiesedett. A nők csaknem háromnegyede ma már a szolgáltató szektorban dolgozik.

A szabályok, normák univerzalizálódása kedvezően hat a nők társadalmi helyzetére, mivel az antidiszkriminációs szabályok átvétele a globalizáció nyomán követelménnyé válik. A diszkrimináció elleni fellépés megjelenik a munkaszervezetekben is, a világ fejlett térfelén mindenütt megkülönböztetett szerepet kapnak a nőket megcélzó szervezeti esélyegyenlőségi programok. A programokban megkülönböztetik a kereső nők két csoportját: az elsősorban karrierorientált és a karrier és a család összehangolására törekvő nőket. A nők kettős szerepének összehangolására a nagyvállalatok olyan megoldásokat kínálnak, melyek kölcsönösen előnyösek lehetnek: alternatív karrier utak, rugalmas munkaidő, munkakör megosztás, számítógépes otthoni munka.

Miközben a globalizáció a nők társadalmi helyzetét sok ponton kedvezőtlenül érinti, egyúttal megteremtődnek a kedvezőtlen hatások ellensúlyozására alkalmas szerveződési mechanizmusok. Ezek felismertetése és működtetése a kormányzati női érdekvédelmi szervezetek és a civil szervezetek közös felelőssége.

2. A társadalmi változások (problémák) hatása a nők helyzetére és a nők munkavállalására

2.1. A nők és férfiak közötti esélyegyenlőség mértéke a világ országaiban

Az 1980-as évek óta egyre inkább megfogalmazódik az az igény – nemzetközi és nemzeti szinten egyaránt – hogyan lehetne elérni a nők esélyegyenlőségét a társadalmi-gazdasági-politikai egyenlőség, valamint az alapvető emberi jogokhoz, alapvető egészségügyi ellátáshoz és az oktatáshoz való hozzáférés tekintetében. A társadalmi nemek egyenlősége az emberi-szociális fejlettségnek azt a szintjét jelenti, ahol *„az egyének jogai, felelősségei és lehetőségei nem függenek attól, hogy nőnek vagy férfinak születtek-e”*.

A nyolcvanas évektől kezdődően az esélyegyenlőség elérésére több jelentős megmozdulás történt a világban, melynek egyik jelentős állomása az 1984-ben létrejött UNIFEM (United Nations Development Fund for Women), mely a nők státusának javítását kívánta szolgálni. Az alap legjelentősebb eredménye annak a cselekvésprogramnak a megfogalmazása volt, melynek lényege a jogi és társadalmi normák, a politikai intézkedések, kutatások tervezésénél figyelembe venni azok hatását a nemek közötti esélyegyenlőségre. Az UNIFEM cselekvésprogramjának megfogalmazását követően több mint száz országban születtek új kezdeményezések a nők helyzetének javítása érdekében.

A kezdeményezések azonban nem vezettek látványos eredményre, mert a nők helyzetének javítása, a nemek közötti esélyegyenlőség elérése csak lassú lépésben halad előre és a jelenlegi helyzet is elszomorító. A helyzet jelenlegi állapotát nagymértékben befolyásolják az országok eltérő fejlettségei is. Elég csak például a

nőkereskedelemre, a fiatalokú nőök prostitúcióra való kényyszerítésére vagy a nemi erőszak fejlődő országbeli arányának növekvő mértékére gondolnunk. A fejlettebb országokban, ahol a nemek közötti esélyegyenlőség alapjai már megvalósultak, a probléma a nőök munkahelyi diszkriminációjában vagy a politikai döntéshozásban való alacsony arányú részvételükben nyilvánul meg. A jelenlegi helyzetet látva még sok munkába és időbe fog telni, míg a nemek közötti esélyegyenlőség megvalósul a Földön.

A jelenlegi és a múltbeli esélyegyenlőségi körülmények áttekintésére a World Economic Forum (WEF) nevű szervezet nemzetközi összehasonlítást végzett a Föld országai között. Ezzel a jelentéssel a szervezetnek kettős célja volt: egyrészt ismételtlen felhívni a figyelmet a nőök esélyegyenlősége javításának fontosságára, másrészt hogy az eredményekkel elősegítsék a kutatásban résztvevő országok kormányainak, szervezeteinek munkáját. A WEF 5 dimenzióban mérte a nőök esélyegyenlőségének mértékét, melynek eredményeit az alábbi pontokból megismerhetjük. A nemzetközi összehasonlításoknál problémát jelentett az adatok összemérése, egymáshoz való viszonyítása. A WEF ezt a problémát elkerülendő, olyan adatokat használt, melyek publikáltak, nemzeti szintűek, illetve nemzetközi szervezetek által megjelentetettek voltak.

2.1.1. Gazdasági részvétel – a nőök munkaerő-piaci részvétele

A nőök munkavállalásának ösztönzése nemcsak a nőök aránytalanul magas szegénységének csökkentését segíti elő, hanem fontos lépést jelent a háztartások jövedelmének emelése és a gazdasági fejlődés ösztönzésének területén is. A nőök oktatásban való részvétele, munkavállalása és tulajdonjoggal való felruházása jelentősen befolyásolja a gazdaság fejlődéséhez való hozzájárulását. A munkaerő-piacon azonban mindez idáig nem valósult meg az „egyenlő munkáért egyenlő bért” elv. Ez a felmérés adataiból úgy tükröződik vissza, hogy a nőök ugyanazért a munkáért átlagosan a férfiak fizetésének mintegy 78%-át kapják. A globalizáció hatásának tudható be, hogy a nőök – különösen a fejlődő országokban – csak rövid időre jutnak munkához és alkalmazásuk átmeneti, bizonytalan, kegyetlen feltételekhez kötött.

A nemek közötti esélyegyenlőség mérésére a teljes népességre, illetve a 15-24 év közöttiekre vonatkozó 2002-es munkanélküliségi rátákat, másrészt a nők férfiakhoz viszonyított gazdasági aktivitásának arányát, illetve bérezését vizsgálták. A vizsgálat további tárgyát képezte, hogy a menedzserek hogyan ítélik meg a különbséget a nők és férfiak bérezésében, amennyiben ugyanazt a munkát végzik.

2.1.2. Gazdasági lehetőségek

A gazdasági lehetőségeknek a nők gazdasági szerepének minőségével kapcsolatban van jelentősége. A fejlett országokra jellemző, hogy a nők viszonylag könnyen jutnak álláshoz, de főként alacsony fizettségű vagy szakképzettséget nem igénylő munkát kapnak, amit a felfelé való mobilitás hiánya jellemez. A nők a gyermekvállalás során a gyermeknevelési és családtámogatási rendszerrel gazdaságilag hátrányba kerülnek. Általában minden országra jellemző, hogy a nők leginkább az „elnőiesedett” foglalkozásokban vannak jelen, úgymint nővér, adminisztratív dolgozó, stb. Az elnőiesedett szakmák alulfizetettek, pontosan azért, mert nők végzik őket, az előmeneteli lehetőség pedig korlátozott vagy egyáltalán nincs. Ezzel a társadalmi méretű problémával függ össze a nők elszegényesedése is.

A nők gazdasági lehetőségeinek másik végletét jelenti, hogy az utóbbi évtizedekben jelentősen emelkedett a nők aránya a jogi, orvosi és műszaki pályákon. A nők munkahelyi pozíciója tekintetében azonban jelentős hátrányban vannak a nők a férfiakkal szemben, mivel a vezetői állások megszerzése nemcsak nehéz feladat, de gyakran választás elé állítja a nőket a család és a karrier között.

A nők munkavállalásának egyik fontos feltétele a meglévő gyermekellátó és családtámogatási rendszer. A legtöbb országban létezik a fizetett szülési szabadság intézménye, amely igénybevétele alatt a nők fizetésük 50-100%-ára jogosultak. A szülési szabadság hossza azonban országonként változó. Míg az USA-ban mindössze 12 hét fizetés nélküli szabadság jár a gyermek megszületését követően, addig Magyarországon ugyanezen indokkal 24 hétig (168 naptári napig) maradhat otthon a kismama.

A mérés alapját ez esetben a szülési szabadság hossza, illetve az erre az időszakra fizetett összeg nagysága adta, illetve az előzőeken túl vizsgálták, hogy az adott

országban létezik-e államilag támogatott gyermekellátó intézmény, a szülési szabadság hatása akadályozza-e a nők foglalkoztatását és hogy mekkora a magánszektorban foglalkoztatott nők és férfiak egyenlőségének mértéke.

2.1.3. Politikai részvétel

A politikai jogosultság megszerzése a nők egyenlő részvételének elérésére utal mind a formális, mind az informális döntéshozásban, valamint beleszólási lehetőséget a társadalmi szintű döntésekbe. A nők politikai részvétele a világon átlagosan 15,6%-os. A nők politikai részvétele azért fontos, mert annak hiányában kimaradnak az őket is érintő politikai, társadalmi intézkedések befolyásolásából. Ugyanakkor a nők bevonása új szempontokat is felvethet és nagy valószínűséggel más prioritást alakítana ki a kormány a költségvetésének kialakításánál. A nők sokkal inkább költenének a családra, az egészségügyre, az oktatásra és a szegénység felszámolására, szemben a férfiakkal, akik viszont fegyverkezésre, alkoholra és szerencsejátékokra költenének inkább.

A vizsgálat tárgyát a női politikusok és miniszterasszonyok száma és az utóbbi 50 évben az ország élén álló miniszterelnök-, illetve elnökösszony pozícióban eltöltött éveinek száma és a vezető beosztásban lévő nők aránya képezte.

2.1.4. Iskolázottság

A megfelelő képzettség megszerzése elengedhetetlen a jól fizető, magas státusú állások betöltéséhez. Az iskolázottság emelkedésének hatására egy társadalomban csökken a gyermekhalandóság, illetve a születési ráta is.

A volt szocialista országokban és Közép-Keleten a nők képzettsége a legfiatalabb generációkban már kiegyenlítődött a férfiakéval, sőt néhány esetben a lányok nagyobb arányban vesznek részt a felsőoktatásban, mint a fiúk. Ettől eltekintve nyilvánvaló lemaradás tapasztalható a lányok esetében már az oktatás alsóbb szintjein is, amely egyre inkább nő minden egyes oktatásban eltöltött évvel. A képzettség dimenziójához

tartozik az info-kommunikációs technológiákhoz való hozzáférés és azok alkalmazása. Sajnos itt szintén jelentős lemaradás tapasztalható a nők részéről, különösen a fejlődő országban élő nőket tekintve. Ha az info-kommunikációs tudás elsajátítását illetően nem történik előrelépés, akkor a fejlődő országokban élő nők helyzete e tekintetben tovább fog romlani.

4.sz.táblázat

A középfokú és felsőoktatás nappali képzésében részt vevők nemek szerinti megoszlása (%)

Év	Szakiskola		Középiskola		Egyetem	
	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi
1970	24,6	75,4	58,3	41,7	44,7	55,3
1980	31,6	68,4	57,6	42,4	49,9	50,1
1990	33,9	66,1	57,5	42,5	48,8	51,2
1995	35,2	64,8	54,8	45,2	52,0	48,0
2000	38,3	61,7	53,4	46,6	53,6	46,4
2001	38,5	61,5	53,4	46,6	53,8	46,2
2002	38,1	61,9	53,2	46,8	53,8	46,2
2003	37,7	62,3	52,4	47,6	53,7	46,3
2004	37,8	62,2	52,4	47,6	54,2	45,8
2005	37,9	62,1	52,7	47,3	53,8	46,2

Forrás: oktatásstatisztikák (KSH)

A fenti táblázatban a nappali képzésben részt vevők számát és nemenkénti megoszlását láthatjuk. Az már első látásra szembetűnő, hogy a férfiak inkább a szakiskolai képzést preferálják, míg a nők az egyetemi képzést részesítették előnyben a 2001-től kezdődően. Véleményem szerint ekkortól kezdődött el az a - már említett - „életfogytig” tartó tanulási periódus, mely során a nők egyre nagyobb számban vesznek részt nem csak egyetemi vagy felsőoktatási képzésben, hanem tanfolyami, szaktanfolyami oktatáson is.

Az iskolázottság dimenziójában jelentkező nemek közötti különbségeket a felnőtt írni-olvasni tudó nők aránya az írni-olvasni tudó férfiak arányában jelzőszámmal, valamint az oktatási intézményekbe felvett lányok aránya a fiúk arányában kifejezve, végül pedig az adott ország női népességének az oktatásban eltöltött évei a férfiakéhoz viszonyítva mutatókkal mérte. Ezeknél a mutatóknál csak statisztikai adatokat használtak, úgyhogy ez tekinthető a legmegbízhatóbb eredménynek.

2.1.5. Egészségi állapot és jólét

Ebben a dimenzióban többek között az elegendő élelmiszerhez, az alapvető egészségügyi ellátáshoz való hozzájutást vizsgálták.

A nőkkel szembeni erőszak alapvetően az egyén személyi biztonságához kötődik. Mivel a nők elleni erőszakkal kapcsolatosan a statisztikák jelenleg világviszonylatban nem állnak rendelkezésre, ezért a mutatókat az alábbi adatok alapján állították össze: egyrészt a 15-19 éves lányokra vonatkozó termékenységi rátát mint a fiatalok egészségügyi kockázatát, valamint a szakemberek által asszisztált szülések és a szülésben meghalt nők arányát és a csecsemőhalandóságot vizsgálták. A kapott értékeket az 1000 főre jutó orvosok számával korrigálták, hogy az adott ország szegénységéből adódó kedvezőtlen születési környezet torzításait valamelyest kiszűrjék.

2.1.6. A mérés eredménye, a rangsor

Az alábbi táblázat segítségével nyomon követhetjük a fenti dimenziókból kialakult rangsort, melyet az észak-európai országok vezetnek az egészségügy, a jólét, a képzettség, a politikai részvétel miatt. Ezen országokban a magas életszínvonal miatt a nők megengedhetik maguknak, hogy önként ne dolgozzanak. A következő öt helyet a politikai részvétel valamint az iskolázottság tekintetében kiemelkedő országok foglalják el, melyek "nőbarát" országoknak is nevezhetők. A volt szocialista országok többsége a 11-25. helyet foglalja el, itt elsősorban a gazdasági részvétel terén teremtődtek meg a nemek közötti esélyegyenlőség alapjai. Ugyanakkor például az egészségügyi ellátás tekintetében nagy a lemaradás.

Magyarország a lista 24. helyén helyezkedik el, de 3. helyen áll a nők gazdasági lehetőségeit illetően az országok között a nagyvonalú gyermeknevelési támogatások miatt. A többi dimenziót illetően sokkal rosszabb a helyzetünk, mivel a munkaerőpiaci részvételt tekintve a 30. helyet foglaljuk el, az egészségügyi dimenzióban pedig csak a 40. helyet „sikerült” megszereznünk.

5.sz.táblázat

A nemek közötti egyenlőtlenségek rangsora a világ 58 országában az ezredfordulón

Országok	Rangsor	Összesített pontszám	Gazd. részv.	Gazd. lehet.	Pol. részv.	Isk.	Egészség és jólét
Svédország	1.	5,53	5.	12.	8.	1.	1.
Norvégia	2.	5,39	13.	2.	3.	6.	9.
Izland	3.	5,32	17.	7.	2.	7.	6.
Dánia	4.	5,27	6.	1.	20.	5.	2.
Finnország	5.	5,19	12.	17.	4.	10.	4.
Új-Zéland	6.	4,89	16.	47.	1.	11.	26.
Kanada	7.	4,87	7.	27.	11.	12.	14.
Egyesült Királyság	8.	4,75	21.	41.	5.	4.	28.
Németország	9.	4,61	20.	28.	6.	34.	10.
Ausztrália	10.	4,61	15.	25.	22.	17.	18.
Lettország	11.	4,60	4.	6.	10.	24.	48.
Litvánia	12.	4,58	10.	11.	13.	19.	44.
Franciaország	13.	4,49	31.	9.	14.	31.	17.
Hollandia	14.	4,48	32.	16.	7.	42.	8.

Észtország	15.	4,47	8.	5.	30.	18.	46.
Írország	16.	4,40	37.	51.	12.	9.	12.
Egyesült Államok	17.	4,40	19.	46.	19.	8.	42.
Costa Rica	18.	4,36	49.	30.	9.	14.	30.
Lengyelország	19.	4,36	25.	19.	18.	20.	38.
Belgium	20.	4,30	35.	37.	25.	15.	16.
Szlovákia	21.	4,28	14.	33.	29.	23.	35.
Szlovénia	22.	4,25	26.	15.	39.	22.	19.
Portugália	23.	4,21	27.	18.	31.	36.	20.
Magyarország	24.	4,19	30.	3.	28.	39.	40.
Csehország	25.	4,19	24.	4.	43.	25.	23.
Luxemburg	26.	4,15	48.	8.	33.	21.	25.
Spanyolország	27.	4,13	45.	34.	27.	35.	5.
Ausztria	28.	4,13	42.	22.	21.	38.	13.
Bulgária	29.	4,06	11.	14.	23.	50.	55.
Kolumbia	30.	4,06	41.	38.	15.	13.	52.
Orosz Föderáció	31.	4,03	3.	10.	47.	29.	57.
Uruguay	32.	4,01	36.	26.	36.	2.	56.
Kína	33.	4,01	9.	23.	40.	46.	36.
Svájc	34.	3,97	43.	42.	17.	49.	7.
Argentína	35.	3,97	55.	29.	26.	3.	54.
Dél-Afrika	36.	3,95	39.	56.	16.	30.	21.
Izrael	37.	3,94	28.	40.	32.	28.	39.
Japán	38.	3,75	33.	52.	54.	26.	3.
Bangladesh	39.	3,74	18.	53.	42.	37.	37.

Malájzia	40.	3,70	40.	36.	51.	32.	15.
Románia	41.	3,70	23.	31.	35.	51.	47.
Zimbabwe	42.	3,66	2.	57.	34.	52.	41.
Málta	43.	3,65	56.	43.	45.	16.	24.
Thaiföld	44.	3,61	1.	39.	49.	54.	32.
Olaszország	45.	3,50	51.	49.	48.	41.	11.
Indonézia	46.	3,50	29.	24.	46.	53.	29.
Peru	47.	3,47	50.	44.	38.	47.	31.
Chile	48.	3,46	52.	20.	44.	40.	45.
Venezuela	49.	3,42	38.	13.	52.	33.	58.
Görögország	50.	3,41	44.	48.	50.	45.	22.
Brazília	51.	3,29	46.	21.	57.	27.	53.
Mexikó	52.	3,28	47.	45.	41.	44.	51.
India	53.	3,27	54.	35.	24.	57.	34.
Korea	54.	3,18	34.	55.	56.	48.	27.
Jordánia	55.	2,96	58.	32.	58.	43.	43.
Pakisztán	56.	2,90	53.	54.	37.	58.	33.
Törökország	57.	2,67	22.	58.	53.	55.	50.
Egyiptom	58.	2,38	57.	50.	55.	56.	49.

Forrás: WEF (2005:8-9)

Ha európai uniós viszonylatban nézzük a nők politikai részvételét, akkor Magyarország a legutolsók között van. A nők parlamenti részvételének aránya hazánkban 2004-ben például mindössze 9,8% volt, de a szakértők szerint ezen a téren javulás várható az Európai Unióhoz való csatlakozást követően. A mérés eredményeiből egyértelműen következik, hogy a nemek közötti esélyegyenlőség még egyetlen országban sem valósult meg a világon. Az eredmények szerint napjainkban ehhez a legközelebb az észak-európai országok állnak. Ezekben az országokban mind

a politikai részvétel, mind a képzettség, mind a gazdasági lehetőségek és a munkaerő-piaci részvétel tekintetében a nők a férfiakkal közel azonos arányban profitálnak. A rangsorban Magyarország a középmezőnyben helyezkedik el, ami többé-kevésbé reálisnak mondható. A jelentés legfontosabb célja azonban az volt, hogy megkísérelte felhívni a figyelmet a nemek közötti esélyegyenlőség jelenlegi mértékére és ezáltal a nők helyzetének javítására.

2.1.7. A Gender Equality és az Equal programok

A jövő foglalkoztatási stratégiájának nagy hangsúlyt kell fektetnie a nemek közötti egyenlőségre, és ezt az alapelvet minden nemzetnek be kell építenie saját foglalkoztatási stratégiájába. A nemzeti támogatásokon kívül azonban az Európai Bizottság több, a nők munkaerő-piaci helyzetének javítását célzó programot is elindított. Ezek a programok közvetlen támogatásokat nyújtanak és nyílt pályázati felhívásokon keresztül lehet hozzájuk jutni. Jelenleg az Európai Unióban két ilyen fontosabb pénzügyi alap van.

Ezek közül az egyik a nemek közötti egyenlőség program. A diszkrimináció sajnos régóta kollektív munkaerő-piaci jelenség, amelyet nem lehet felszámolni az egyéni jogok szintjén. Ezt a felismerést tükrözik az esélyegyenlőség biztosítását célzó közösségi akcióprogramok, amelyek diszkriminációellenes intézkedések gyakorlati érvényesülését próbálják elősegíteni. Ilyen Közösségi Program a **Gender Equality** ötéves keretprogram is. A "Közösségi Programok" alatt az Európai Bizottság által elfogadott integrált intézkedések sorozatát értjük, amelyeknek célja a tagállamok közötti együttműködés erősítése különböző, a közösségi politikákhoz kapcsolódó területeken, többéves időtartam alatt. A Közösségi Programok finanszírozása a Közösség általános költségvetéséből történik. A Gender Equality program célja a megelőző esélyegyenlőségi programokra építve az alábbi célkitűzések megvalósítása:

- 1) a nemek közötti egyenlőség elvének érvényesítése minden közösségi és tagállami szakpolitikában és eljárásban (mainstreaming elve),

- 2) a gazdasági és szociális szféra minden egyes szereplőjének ösztönzése a férfiak és nők esélyegyenlőségének érvényesítésére,
- 3) a férfiak és nők esélyegyenlőségének elősegítése a gazdasági életben, valamint az oktatás, szakképzés és a munkaerőpiac területén,
- 4) a munka és a családi élet összeegyeztetése mind a férfiak, mind a nők számára,
- 5) a nemek kiegyensúlyozottabb részvétele a döntéshozatalban,
- 6) a jogérvényesítés elősegítése.

A fenti célokat cselekvési programokkal, kutatások támogatásával, valamint információ- és tapasztalatszere útján igyekeznek a keretprogram elérni. A program költségvetése 5 évre (2001-2005) 50 millió Euró. A közösségi szociális keretprogram gyakorlati intézkedésekkel segíti a diszkriminációellenes tevékenységet. Magyarország, a programhoz való csatlakozással nem csak a közösségi jogalkalmazást veszi át, hanem az EU tagállamok gyakorlatát is. Európában az eddigi programok beváltak, elmondható, hogy jelentősen javult az utóbbi két évtizedben a nők munkaerő-piaci és társadalmi helyzete.

A másik program az **EQUAL**, egy a jelenleg érvényben lévő négy Közösségi Kezdeményezés (Community Initiative) közül, amelyet az Európai Unió Strukturális Alapjaiból finanszíroznak. A Közösségi Kezdeményezések olyan intézkedések, projektek megvalósítását támogatják, amelyek Európát érintő problémákra keresnek közös megoldást. Az EQUAL program olyan kísérleti, innovatív projektek megvalósítását támogatja, amelyek a munkaerőpiacon az egyenlő esélyek megteremtésére és a diszkrimináció különböző formáinak felszámolására irányulnak, ideértve a nemek közötti megkülönböztetést, az etnikai alapú és a szociális diszkriminációt. Minden EQUAL projektnek innovatív elemet kell tartalmaznia, azonban az innováció többféle módon valósulhat meg, például:

- új módszerek, új eszközök vagy új megközelítések alkalmazásával
- új célok kitűzésével, új képzésekre, új foglalkoztatási területekre való koncentrálással
- további cél lehet a munkaerő-piaci rendszerek fejlesztése vagy intézményes struktúrák átvétele.

Az EQUAL hat alapelvre épül:

1) A **partnerség** elve a program végrehajtásának valamennyi szakaszában és szintjén érvényesül, beleértve a nemzeti és európai szintű irányítást és végrehajtást is. A program alapegységei (végső kedvezményezettek) a fejlesztési partnerségek, melyek az adott téma szempontjából releváns szereplőket, szervezeteket foglalnak stratégiai szövetségbe a projekt végrehajtásának időtartamára.

2) A **részvétel** elve egyrészt azt jelenti, hogy a programvégrehajtás minden szakaszában biztosítani kell a partnerségben érintett szervezetek egyenrangú részvételét a döntéshozatalban; másrészt a projektek tervezése és végrehajtása során a fejlesztési partnerségeknek törekedni kell a hátrányos helyzetű csoporthoz tartozók aktív bevonására. A tevékenységek tervezése és végrehajtása során figyelembe kell venni a célcsoport által megfogalmazott igényeket és szükségleteket.

3) Korábbi közösségi kezdeményezések tapasztalatai bizonyítják, hogy a **nemzetközi együttműködés** jelentős hozzáadott érték és innováció forrása. Ezért az EQUAL Programban alapvető jelentősége van a nemzetközi, határokon átnyúló együttműködésnek, melyet kötelező elemként a nemzetközi együttműködési partnerség keretei között valósítanak meg a fejlesztési partnerségek.

4) Az EQUAL **innovatív** megközelítések kidolgozását és alkalmazását támogatja, ezáltal lehetőséget biztosít teljesen új vagy máshol sikeresen alkalmazott módszerek kipróbálására és átvételére.

5) Tematikus megközelítés: Az EQUAL Közösségi Kezdeményezés kilenc téma köré épül, amelyekben a nemzetközi együttműködés jelentősen hozzájárulhat a foglalkoztatáspolitikai és a társadalmi befogadás elősegítésére irányuló szakpolitikák minél hatékonyabb megvalósításához. A tematikus megközelítés megkönnyíti a hálózati együttműködést, az eredmények összehasonlítását, érvényesítését, átadását és elterjesztését. A kilenc téma a következő öt prioritás köré épül: foglalkoztathatóság, vállalkozás, alkalmazkodókészség, esélyegyenlőség és a menedékkérők társadalmi és munkaerőpiaci integrációja. A tagállamoknak a tervezés során a kilenc téma közül kell kiválasztani a program keretében támogatandó területeket. A tematikus megközelítés célja, hogy a hagyományos célcsoport-szerinti megközelítés mellett lehetőséget adjon a munkaerőpiaci egyenlőtlenségek és diszkrimináció probléma-központú kezelésére.

6) A projektek megvalósítása során szerzett tapasztalatok és eredmények **elterjesztése és beépítése** a gyakorlat és szakpolitika főáramába az EQUAL programciklus egyik önálló eleme, hangsúlyos a végrehajtás során.

Az EQUAL kezdeményezés keretében a programvégrehajtás időszaka négy szakaszra (Action) bontható. Az egyes szakaszokhoz speciális tevékenységek tartoznak, amelyekhez meghatározott finanszírozási rendszer kapcsolódik. Az első az induló szakasz, amely legfeljebb hat hónapig tart és ezen időszak alatt a projekt kezdeményezői meghatározzák és kidolgozzák projektötletüket. A 2. szakasz a projekt megvalósításának időszaka, amely 18-36 hónapig tarthat. A 3. szakasz kifejezetten az EQUAL program keretében megjelenő tevékenységeket öleli fel: a tematikus hálózatépítést és a nemzeti, illetve európai szinten történő terjesztési és mainstreaming tevékenységeket. A 4. szakasz a technikai segítségnyújtást jelenti. Az utolsó két szakasz feladatai végigkísérik a projekt teljes időtartamát. Az EQUAL program magyarországi koordinátora az Országos Foglalkoztatási Közalapítvány.

2.1.8. A nők és férfiak közötti esélyegyenlőség az Európai Unióban

Az EU-ban ma érvényes esélyegyenlőségi szabályozás kifejlődése egy szerves folyamat eredménye; a 70-es évek közepére tehető e terület jogszabályainak megszületése 6 irányelvet érintően, melyek az alábbiak:

- munkaerőpiac
- állami és foglalkozási szociális biztonsági rendszerek
- önfoglalkoztatás
- gyermeknevelési szabadság
- terhes nők védelme
- bizonyítási teher

A '80-as évektől azok a programok kerültek előtérbe, amelyek az eddigi inkább elméleti jogi szabályozás gyakorlati megvalósítását célozták. A tagállamok jogharmonizációjának prioritása a „kézzelfoghatóan” diszkriminatív szabályokat érintette, míg közösségi szinten az egyéni sérelmek kezelése vezetett eredményre.

Az Amszterdami Szerződésig bezárólag az esélyegyenlőség kérdése csak a nemek közötti diszkrimináció tilalmát jelentette. Az „egyenlő munkáért egyenlő bér” Római Szerződésbe foglalt elve meggátolta a tagországok közötti versenyképesség sérülését, másrészt kiküszöbölte a nemek közötti megkülönböztetés lehetőségét. A többi jogterülettől eltérően – vagyis, hogy az alkalmazás kizárólag az európai uniós polgárokra vonatkozik – e téma keretében nem fogalmaznak meg korlátokat, vagyis bármely ország bármely állampolgára hivatkozhat a közösségi jog vívmányára. Ezzel párhuzamosan az egyenlőség elvét, azaz hogy a hasonló helyzetben lévő embereket azonos módon kell kezelni, kifejezetten az Európai Unió állampolgárokat érinti.

Az „egyenlő munkáért egyenlő bér” elve az Európai Unión belül közvetlenül hatályos, tehát az egyének, illetve jogi személyek közötti szerződéses viszonyokat éppúgy szabályozza. A tagállamok – ezen elv megfogalmazásával – kötelező érvénnyel valamennyi olyan jogszabályt töröltek rendszerükből, amely ezen elvbe ütközik. Az értelmezést megkönnyítendő a 141. cikkben definiálták a bér fogalmát, amely

meglehetősen tágra sikerült, s így számos félreértésre adott okot. Az Európai Bíróság döntése értelmében e körből mellőzni kell a szociális biztonsági ellátásokat.

A magyarországi helyzethez hasonlóan az Európai Unión belül is gondot jelentett a közvetett, rejtett diszkrimináció határainak megállapítása, így a Bíróság számára minden egyes ilyen jellegű eset egy újabb kihívást jelent, éppen ezért az eljárás során valamennyi lehetséges szempontot igyekeznek megvizsgálni.

Az Európai Unión belül észlelhető az a tendencia, hogy az érintett intézmények, a jogalkotók, valamint a Bíróság tagjai folyamatosan arra törekednek, hogy a nemek közötti esélyegyenlőséget egyre több részterületre – a munkaerő-piacon túl az oktatás, a szakképzés, a karrierépítés – kiterjesszék, természetesen az ehhez szükséges jogszabályi háttér megteremtésével. Ezt szolgálja a szociális biztonsági rendszerek tagállami szintű reformja is, mely azonban úgy tűnik, hogy nem a megfelelő irányba halad. A nemzetállamok a jogharmonizációjának címén egyértelműen lefaragásra törekednek, azaz a férfiakat és nőket érintő juttatások közötti különbségeket úgy kívánják megszüntetni, hogy az alacsonyabb szintet tekintik mérvadónak. Ez erőteljesen az európai uniós alapelvek ellen hat.

A másik fontos kérdés az önfoglalkoztatás témáján belül az egyenlő bánásmód megvalósítása a férfiak és a nők között. A tagállamok számára előírás bármely formájának támogatása, a lehetőségek kiszélesítése, beleértve a hatékony pénzügyi támogatási háttér kiépítését. A nemek közötti diszkrimináció megszüntetése érdekében a tagállamok jogeljárési rendjében is változtatásokat eszközöltek. Az első és legfontosabb intézkedés a bizonyítási teher megfordítása volt, vagyis a munkáltatónak kell bizonyítania azt, hogy nem sértette meg a diszkrimináció tilalmát. Ehhez kapcsolódóan, még az eljárási rend keretében, a jogkövetkezmények területén is irányelveket határoztak meg a tagállamok számára: egységes szankciórendszert nem alakítottak ki, de előírták, hogy az alkalmazott jogkövetkezménynek meg kell felelnie az arányosság, a hatékonyság és a diszkriminációmentesség kritériumának.

A tagállamok komoly hozzáállását és tenniakarását híven tükrözi, hogy szinte valamennyi országban létrejött már olyan kormányzati intézmény, mely a nemek közötti diszkrimináció elleni harchoz nyújt hathatós szakmai segítséget.

2.2. A nők halandósága és egészségi állapota

A nők várható élettartama a fejlett országokban hosszabb, mint a férfiaké. A nők halandóságát és egészségi állapotát jóval nagyobb arányban befolyásolja családjuk, mint saját társadalmi pozíciójuk.

A nők várható élettartama az európai országokat vizsgálva ma is a nők jelentős előnyét mutatja. Ez az előny azonban az utóbbi időben jelentősen csökkenni látszik. A magyar férfiak születéskor várható élettartama 1998-ban 66,1 év volt, míg a nőké 75,2 év. 2002-ben a férfiak születéskor várható élettartama 68,3 év volt, míg a nőké 8,3 évvel hosszabb, vagyis 76,6 év. A női és férfi halandóság egymáshoz való viszonya átalakulni látszik. Korábban a nők halandósága sokkal kevésbé függött olyan tényezőktől, mint az iskolai végzettség vagy a foglalkozás jellege. Az iskolai végzettségben mért társadalmi egyenlőtlenségek csak a középkorú férfiak körében erősebbek, mint a nők között.

Az önértékelésen alapuló egészségi állapot még kevésbé különbözött a férfiak és nők között egy másik, napjainkban a legátfogóbbnak tekinthető vizsgálat körébe bevont 10 európai országban. Az iskolai végzettség szerinti különbségeket tekintve, számos országban a nők körében jelentősebb különbségeket lehetett tapasztalni, mint a férfiak körében.

A halálozási viszonyszámokat tekintve szakemberek összehasonlítást végeztek a 8 általánosnál kevesebb, a 8 általános, középiskolai, illetve felsőfokú végzettségű csoportok körében és a férfiak halálozási aránya mindegyik csoportban jóval meghaladta a nőkéét. A férfiak körében a halálozás pontosan az iskolai végzettség szerinti hierarchia szerint alakul, azaz minél alacsonyabb az iskolai végzettség, annál magasabb a halálozás. A nők esetében viszont meglepő jelenséggel találkozhatunk: a felsőfokú végzettségű nők halálozása magasabb, mint a középiskolai végzettségűeké. A halálra vonatkozó információk kevésbé pontosak a foglalkozási csoportok tekintetében, de azt elmondhatjuk, hogy a fizikai és szellemi munkát végzőket összehasonlítva a fizikaiak halálozása 105%-kal haladja meg a szellemiekét a férfiakat tekintve. Ugyanez a mutató 95%-nak bizonyult a nők körében.

Összességében elmondhatjuk, hogy a nők egészségi állapotának alakulását jelentősen befolyásolja az iskolai végzettségük. A különösen alacsony iskolázottságú nőknek

rendkívül magas esélye van arra, hogy életvitelüket korlátozó egészségi problémával éljenek.

3. A nők társadalmi szerepe

A nők a mindennapos munkahelyi tevékenységük mellett a családdal kapcsolatos feladataikat is el kell, hogy lássák. Napjainkban az sajnos nem általános, hogy a férfiek, illetve családapák aktívan kivegyék részüket a gyermeknevelésből vagy a háztartás vezetésével kapcsolatos teendőkből. Ez a fejezet a nők társadalmi szerepeiről, megítéléséről és a családban megosztott szerepekről szól.

3.1. A nemi szerepek társadalmi megítélése

A férfiak és nők társadalmi szerepe, a nemi szerepekkel kapcsolatos társadalmi elvárás, illetve az érintettek részéről megnyilvánuló igény a történelem során jelentős változáson ment keresztül. Ezek a változások a legmarkánsabban a munkaerő-piacon jelentkeztek, a gazdaságilag aktív nők részarányának folyamatos emelkedésében mutatkoztak meg. A XX. század közepétől kezdődően csökkent az átlagos gyermekszám, a kevesebb gyermek vállalása pedig megkönnyítette a háztartáson kívüli munkavállalást, de egyben korlátozta is több gyermek vállalását. Ezzel együtt a keresőtevékenység mellett a nőknek megmaradt a reprodukciós funkciójuk, mint a gyermek világrahozatala, ellátása, gondozása, nevelése. E két feladatkör együttes ellátása természetesen magában hordja az egyéni, családi, munkahelyi konfliktusok kialakulásának lehetőségét. A jövőre nézve azt mondhatjuk, hogy a társadalmi-demográfiai okok következtében ez a kettős teher nemhogy csökkenni, inkább növekedni fog. Ennek egyik oka, hogy az előregedő európai társadalmakban az

eltartó-eltartott arány egyfelől csak a nők egyre nagyobb arányú gazdasági aktivitásával lesz javítható; másrészt az időszerűk arányának relatív csökkenése, a nyugdíjrendszerek finanszírozása hosszú távon csak a születések számának emelkedésével, illetve a termékenységi mutatók javulása esetén érhető el. A nőknek tehát a jelenleginél több gyermeket kellene vállalniuk, de ugyanakkor a jelenleginél nagyobb arányban kellene kereső tevékenységet is folytatniuk.

A kereső tevékenységgel és a családi feladatokkal kapcsolatos nemi szerepek, elvárások nemzetközi összehasonlítását érdekessé és izgalmassá teszi az a tény, hogy Európa keleti és nyugati régiója igencsak eltérő utat járt be a nők gazdasági aktivizálása területén. A keleti tömeges, igen magas arányú női munkavállalás, melyet az 1990-es évek politikai-gazdasági változásai után nagyarányú visszaesés követett, alapvetően különbözött a felülről vezérelt női munkavállalástól. A családorientált társadalmakban – így Magyarországon is – a fiatal, 30 év alatti korosztályok ugyanolyan arányban adnak prioritást a gyermeknek és a családnak, mint az idősebb korosztályhoz tartozók. Hasonlóan nem mutathatók ki szignifikáns eltérések a férfiak és nők véleményei között sem.

A nők keresőtevékenységének megítélését első ízben 1974-ben vizsgálták. A megkérdezettek kétharmada volt azon a véleményen, hogy általános iskolás gyermeket nevelő anyák esetében az lenne az ideális, ha a férj keresetéből el tudná tartani a családot és az anya csak a gyermekneveléssel és a háztartás vezetésével foglalkozna. Ez volt a többségi vélemény akkor, amikor a nők 80% körüli aránya gazdaságilag aktív volt, sőt a gyermekvállalási korban lévő nők esetében a munkavállalók aránya a 92-93%-ot is elérte. A nemi szerepek tradicionális felfogása azóta sem változott, sőt a 2001-ben végzett kutatás esetében még határozottabban jelentkezett, hiszen itt a kérdés nem az anyákra, hanem általában a nőkre vonatkozott. A két vizsgálat között 26 év telt el, mely időszak alatt sok változás ment végbe a magyar társadalomban – mindenekelőtt a nők iskolai végzettsége emelkedett jelentős mértékben – mindez azonban nem befolyásolta a hagyományos nemi szerepek, a hagyományos családi munkamegosztás iránti nosztalgiát.

A munkamegosztással kapcsolatban jelentősen eltérnek a vélemények Európa keleti és nyugati régiója között. Az ideálkép ellenére a mindennapok valósága néha más,

előfordul, hogy a munkanélkülivé vált férj kénytelen nagyobb részt vállalni a gyermekek ellátásából és a háztartási feladatokból. A családpolitikai jogszabályok a gyermekgondozási támogatások szülői joggá tételével már évek óta próbálják a családon belüli munkamegosztást igazságosabbá tenni, mégis az a tapasztalat, hogy a kisgyermekek otthoni gondozását biztosító szabadságokat a férfiak, az apák nem, vagy csak jelképes arányban veszik igénybe. Úgy tűnik tehát, hogy a családi munkamegosztás változása inkább kényszer, a munkanélküliség kényszerének hatására, semmint önként vállalt „szerepcseré” eredményeként jön létre. Magyarországon a hagyományos társadalmi szerepek felcserélését a többség határozottan ellenzi.

3.1.1. Szerepmegosztás a családban

A nők kereső tevékenységéből és reprodukciós feladataik ellátásából származó konfliktusok mérsékelhetők, sőt kiküszöbölhetők lennének, lehetnének a családi, háztartási feladatoknak a partnerek, házastársak közötti megosztásával. A férfiak aktívabb részvétele az otthoni feladatok ellátásában nemcsak a nők munkavállalását, szakmai előmenetelét könnyíti meg, de – nemzetközi tapasztalatok szerint – pozitívan hat a gyermekvállalási magatartás alakulására is. A skandináv országok viszonylag kedvező termékenységi mutatói jelentős részben a családon belüli kiegyenlített munkamegosztásra, a férfiak aktív részvételére, feladatvállalására vezethetők vissza. Ezzel szemben a dél-európai országok patriarchális családi, társadalmi berendezkedése is felelős az utóbbi évtizedekben ott tapasztalt igen alacsony születési, termékenységi arányszámokért.

A családon belüli erőviszonyokat, a döntési folyamatokat jól tükrözi, hogy ki és hogyan kezeli a család rendelkezésére álló jövedelmét, pénzügyi keretét. Valamennyi ország tekintetében általános gyakorlat a rendelkezésre álló jövedelmek egészének vagy meghatározott részének közös kezelése. Az, hogy a férfiak döntenének egyedül a család pénzének felhasználásáról igen ritkán, gyakorlatilag soha nem fordul elő. Magyarországon gyakori – minden negyedik családra jellemző -, hogy a pénzügyi döntések a nők kompetenciájába tartoznak. A pénzkezelés magyarországi gyakorlata

tovább erősíti a magyar családokról az eddigiek alapján kialakult konzervatív, hagyományörző képet.

A magyar nők nehéz helyzetét számos vizsgálat támasztja alá, ezek között megtalálhatjuk a Központi Statisztikai Hivatal által 1999/2000-ben végzett magyar időmérleg-vizsgálatot. Ez utóbbiak szerint – és az alábbiakban a táblázat alapján is megállapítható, hogy - a gazdaságilag aktív nők közel háromszor annyi időt fordítanak háztartási és karbantartási munkákra (napi 152 perc), mint az aktív férfiak (napi 58 perc). A férfiak átlagosan egy, maximum másfél órát fordítanak a házi- és házkörüli munkákra, szinte függetlenül attól, hogy van-e gyermekük, és ha igen, hány gyermekük van. Napjainkban is a magyar családokra jellemző – nemzetközi viszonylatban – leginkább a tradicionális munkamegosztás, a nők túlzott leterheltsége és ugyanakkor ennek a ténynek maguk az érintettek általi tudomásulvétele, elfogadása. Ezt igazolják a válások okaival és a házastársi konfliktusokkal foglalkozó kutatások is, melyek azt mutatják, hogy a háztartási munka megosztása nemhogy a válási okok között, de a házastársi konfliktusok kialakulásánál sem játszik érzékelhető szerepet. A nők tehát az otthoni feladatok ellátását elsőbrendű fontosságúnak tartják és a nagyobb leterheltségért kárpótlást jelent a család életében betöltött központi, meghatározó szerep, nélkülözhetetlenségük érzete.

6.sz.táblázat

A 18-59 éves magyar nők és férfiak háztartási és karbantartási munkára fordított ideje családösszetétel szerint, 1999/2000 (perc)

Családösszetétel	Nők	Férfiak
Egyedülálló	113	55
Házas, gyermek nélkül	215	74
Házas, 1 gyermekkel	197	67
Házas, 2 gyermekkel	220	76
Házas, 3 és több gyermekkel	292	86

Egyedülálló gyermekkel	189	-
18-59 éves népesség együtt	183	67

Forrás: KSH (2000)

3.2. Családalapítás és gyermekvállalás Európában

A nők társadalmi szerepét tekintve a leglátványosabb változások a családalapítás és a gyermekvállalás területén történtek. Ezek főbb jellegzetességei a házasság és a család intézményével szembeni fenntartások, a házasságon kívüli együttélési formák gyors és jelentős terjedése, a párkapcsolatok stabilitásának csökkenése, az egyedül élők és a gyermekeiket egyedül nevelők számának és arányának jelentős emelkedése. E magatartási minták térhódítása jelentős változásokat okozott a demográfiai folyamatokban. Drasztikusan csökkent a házasságkötési kedv, dinamikus emelkedett a válással végződő házasságok aránya, növekedett a házasságon kívüli gyermekvállalás, visszaesett a termékenység. Az 1970-es években kezdődő, majd gyorsan terjedő nyugat-európai magatartási minták bizonyos fáziskéséssel jelentek meg Közép-Kelet Európában, majd a rendszerváltást követő másfél évtizedben látványosan kiteljesedtek.

John Hajnal, magyar származású angol demográfus az európai népesség házassági szokásait vizsgálva egy vonallal szelte ketté Európa térképét. A vonal Trieszt és Szentpétervár között húzódik és tőle nyugatra és keletre egymástól eltérő házassági magatartásokat takar. A nyugat-európai minta a viszonylag késői életkorban kötött első házasságokat jelentette, ami azzal járt együtt, hogy magas volt azok aránya, akik életük folyamán soha nem léptek házasságra. A Hajnal vonaltól keletre viszont a fiatal korban és magas arányban kötött első házasságok voltak jellemzőek, ami a végleg hajadonon maradt hölgyek és a soha meg nem házasodott urak alacsony arányával párosult. Ez a magatartási minta a múlt század 80-as évtizedéig volt jellemző, majd

gyökeresen megváltozott az elmúlt másfél évtizedben, megszüntetve, eltüntetve vagy csak átrajzolva a Hajnal vonalat. Egyes vélemények szerint a vonal nem tűnt el, csak keletebbre tolódott és most Dubrovnik és Szentpétervár között húzódik.

Az 1990-es év – mint azt az előző bekezdésben is említettem – egy határkövet jelentett a közép-kelet európai országok történelmében nemcsak társadalmi, politikai, gazdasági értelemben, hanem a változások demográfiai hatásait, következményeit tekintve is. Kétféle mutatót vizsgálhatunk ebből a szempontból. Az egyik a teljes első házasságkötési arányszám változása Európában 1999 és 2003 között, a másik a nők átlagos életkora az első házasságkötésük idején, szintén Európában vizsgálva.

1990-ben még a Hajnal által leírt házassági szokások érvényesültek Európában. Hazánk már akkor is kitűnt a rendszerváltó országok közül viszonylag alacsony házassági kedvével, ami arra utal, hogy a csökkenés már korábban, az 1980-as évek során megindult. Tizenhárom évvel később, 2003-ban Európa tíz legalacsonyabb házassági mozgalmú országai közül már hét a rendszerváltó országok közé tartozott. A nyugat-európai országok többségében is csökkent a házasságkötési kedv, de a változás sokkal kisebb mértékű.

Az átlagos életkort tekintve a vizsgált európai országokban nincs olyan, ahol ne emelkedett volna ez az életkor 1990 és 2003 között, de változatlanul jól elkülönülnek a nyugat- és kelet-európai magatartási minták. Hazánk ebben a tekintetben is élenjár a rendszerváltó országok között átlagosan 26,1 éves életkorával, de ez még mindig jócskán elmarad a nyugat-, de különösen az észak-európai országokra jellemző értéktől. Jelenleg tehát az a furcsa helyzet állt elő, hogy a nyugat-európai országokban magasabb életkorban, de mégis nagyobb intenzitással köttetnek meg az első házasságok, mint a rendszerváltó országok többségében. Ennek többféle magyarázata lehet. A magasabb életkor részben az élettársi kapcsolatokkal magyarázható, amelyek nemcsak elterjedtebbek, hanem időben is tovább tartanak számos észak- és nyugat-európai országban. A fiatalok viszonylag korán elhagyják a szülői házat és saját otthonban önálló életet kezdenek, de ezt nem a házasság megkötése céljából teszik. Ha párkapcsolatot létesítenek, akkor ez az esetek többségében élettársi kapcsolatot jelent, ami ha kiállta az idők próbáját, akkor fordulhat házassággá. Más a helyzet a dél-európai, mediterrán országokban, ahol viszonylag ritka a házasságon kívüli együttélés.

Itt a fiatalok később kezdik az önálló életet és ha elhagyják a szülői házat, azt főleg a házasságuk megkötése miatt teszik. Ennek társadalmi, gazdasági és kulturális okai is vannak. A családi kötelek sokkal szorosabbak, a családtagok jobban kötődnek és számítanak egymásra, mint az észak-európai országokban. Ugyanakkor a fiataloknak nehezebb az önálló életkezdés a munkavállalás és a családalapítás területén. A szociális és a családtámogatási rendszer is jóval szerényebb, mint az észak- és nyugat-európai országokban, így a fiatalok jobban rászorulnak a szülői gondoskodásra.

A rendszerváltó országokban is természetesen megtalálhatóak azok a kiváltó okok, melyek következményeként látványosan visszaesett a házasságkötési kedv. A rendszerváltó országok olyan súlyos társadalmi és gazdasági krízisen estek át, ami szükségszerűen lecsapódott és megmutatkozott a demográfiai magatartásokban, egyebek mellett a házassági mozgalom visszaesésében is. A továbbtanulási láz megjelenése alapvetően kedvező jelenség, bár a munkavállalási lehetőségeket tekintve bizonyos értelemben kényszerré is vált a fiatalok számára. A tanulási idő meghosszabbodása kitolta az önálló életkezdés időpontját. Megváltoztak az életstratégiák és azoknak a preferenciáknak a sorrendje, amiket a fiatalok fontosnak tartanak az életben. Ezekben az országokban is terjednek a házasságon kívüli alternatív párkapcsolati formák. Megrendült a bizalom a házasság intézményében, a fiataloknak fenntartásaik vannak a házassággal szemben. Mindez jelentősen megemelte a házasságra lépés lehetséges életkorát és visszavetette a naptári éves házasságkötési mutatókat.

Véleményem szerint Magyarországon is már-már általánosnak mondható az a kialakult kép, hogy a felsőfokú végzettségű fiatalok egyre később vállalnak gyermeket, mivel a diploma, vagy diplomák megszerzése után előbb a karrierjüket próbálják kiépíteni valamilyen szinten, hogy azt követően egy biztos életszínvonalon tudják felnevelni a gyermeküket. Ez persze nem azt jelenti, hogy csak a felsőfokú végzettségűeknél tolódik ki a gyermekvállalás, ám náluk gyakoribbnak mondható az iskola befejezése miatti kényszer okán. A késői gyermekvállalás viszont magával vonzza azt is, hogy értelemszerűen a nők egyre kevesebb eséllyel rendelkeznek 30 év fölött, hogy több gyermeknek is életet adjanak, így a népesség száma várhatóan még

inkább csökkenni fog. Ez viszont nem kedvez a gazdaságnak; a kialakult ördögi kör terén azonban egyelőre nem látszik jelentős mértékű javulás vagy fejlődés.

Fentiekén kívül van még egy tetszetős elmélet, amely a házassági mutatók visszaesését éppen a házasságkötési kor emelkedésével magyarázza. Ennek lényege az, hogy ha hirtelen és jelentős mértékben esik a házasságkötési kedv és ez a házasodási kor emelkedésével egyidejűleg történik, akkor a csökkenés egy része csak látszólagos, ami mögött az időzítési szándék megváltozása, más szóval a házasság későbbre halasztása áll. Ezek szerint a halasztás egy bizonyos életkor elérése után megáll és a korábban elhalasztott házasságok részben vagy egészben pótlásra kerülnek.

Az első házasságkötések és az először házasuló nők átlagos életkorának változását vizsgálva elmondható, hogy mind a házasodási kedv csökkenésében, mind a házasulók életkorának emelkedésében élen járnak a rendszerváltó országok. Magyarországon csaknem 20%-os az emelkedés az átlagos életkorban, a házasságkötési arány ugyanakkor ezen országok zömében több mint 40%-kal esett. Indokoltnak tűnik tehát feltételezni, hogy a csökkenést részben a házasságkötés későbbre halasztása okozza és a mai fiatal nemzedékek nem olyan mértékben húzódnak a házasság intézményétől, mint azt a naptári éves mutatók jelzik. A probléma csak az, hogy az elmélet semmit sem mond arról, hogy meddig tarthat ez a halogatási taktika és arról sem szól, hogy a mai halasztás milyen mértékben pótlódik majd a jövőben. Tény például az, hogy a harmincas éveik elején járó magyar nők 30%-a jelenleg hajadon, miközben szüleiknek – az 1950-es évek nemzedékének – már 92%-a házasságot kötött ennyi idős korára. A különbség tehát akkora, hogy ezt csak nagy jóindulattal lehet a halasztás számlájára írni. A mai fiatal nemzedékekre nagy valószínűséggel már nem lesz igaz Hajnal megállapítása, miszerint életük során több mint 90%-uk megkötöti első házasságát.

3.2.1. Csökkenő termékenység

A rendszerváltás idején a közép-kelet európai országok termékenysége az európai élvonalba tartozott. Az 1990. évi 1,8 fölötti teljes termékenységi arányszám (TTA)²

² A TTA a termékenység szintetikus mutatója és azt fejezi ki, hogy a vizsgált időszak szülesszámával szemben az átlagosan hány gyermeknek adna életet. A mutató egyben a népesség reprodukciójának is

nemcsak az európai átlagot, de a nyugat- és észak-európai országokra jellemző értékek döntő többségét is felülmúlta. Azóta annyiban változott a helyzet, hogy Európa középső-keleti része rövid időn belül a világ legalacsonyabb termékenységű régiójává vált. Az 1,3 alatti termékenység az emberiség történetében eddig még soha nem tapasztalt alacsony szintjét jelenti a humán reprodukciónak. 2003-ban Európa 12 országában volt 1,3 alatt a TTA értéke, közülük 9 a rendszerváltó országok közül került ki. A termékenység hosszú időszakon keresztül úgy csökkent, hogy az anyák egyre fiatalabbak lettek. Ennek az volt a magyarázata, hogy először a magasabb sorszámú gyermekek születései maradtak el, visszaesett a négy, öt vagy ennél is több gyermeket vállaló anyák és családok aránya. A fiatalon történt családalapítás és a kétgyermekes családmodell általánossá válása idején a nők viszonylag korán, 30 éves korukig lezárták a reprodukív életszakaszukat. Manapság viszont pont ebben az életkorban kezdik el vállalni gyermekeiket. Dinamikusan emelkedik a szülő nők átlagos életkora, egyre későbbi életkorra tolódik az első és az esetleges további gyermekek világra hozatala. A gyermekvállalás életkorának kitolódása valamennyi európai országban megfigyelhető, mindemellett a termékenység szintje és a szülő nők átlagos életkora között közel sem egyértelmű a kapcsolat. A gazdaság fő problémáját jelentő rendkívül alacsony aktivitási ráta részben a kismamák visszailleszkedésének nehézségeire vezethető vissza, érthető, hogy a kormányzat is tett bizonyos lépéseket az ügyben. Ugyanakkor az alacsony születésszám miatt a gyermeknevelési támogatás megkurtítása veszélyes eszköz, éppen ezért inkább a munkavállalás mellett is járó támogatások irányába történt elmozdulás. 2006 eleje óta a szülő a gyermek egyéves kora után akár teljes munkaidőben is végezhet munkát, időkorlátozás nélkül dolgozhat, miközben a gyēs továbbra is jár számára. Ez jelentős változás, hiszen korábban csak napi négy órát dolgozhatott a szülő a gyermek egyéves kora után. Szakértők megjegyzik: mivel a kismamák munkajogi védeltsége fennmarad, a munkáltatók óvakodnak 8 órás állásba felvenni őket. Az igazi kitörési pont a távmunka és a részmunkaidős foglalkoztatás elterjedése lehetne. Ezt – az adó- és járulékkönnyítéseken túl – azonban szemléletváltást kiváltó kommunikációs

mérőszáma. Egy nőre számítva megközelítőleg 2,1 gyermekszám mellett biztosított az adott népesség hosszú távú reprodukciója.

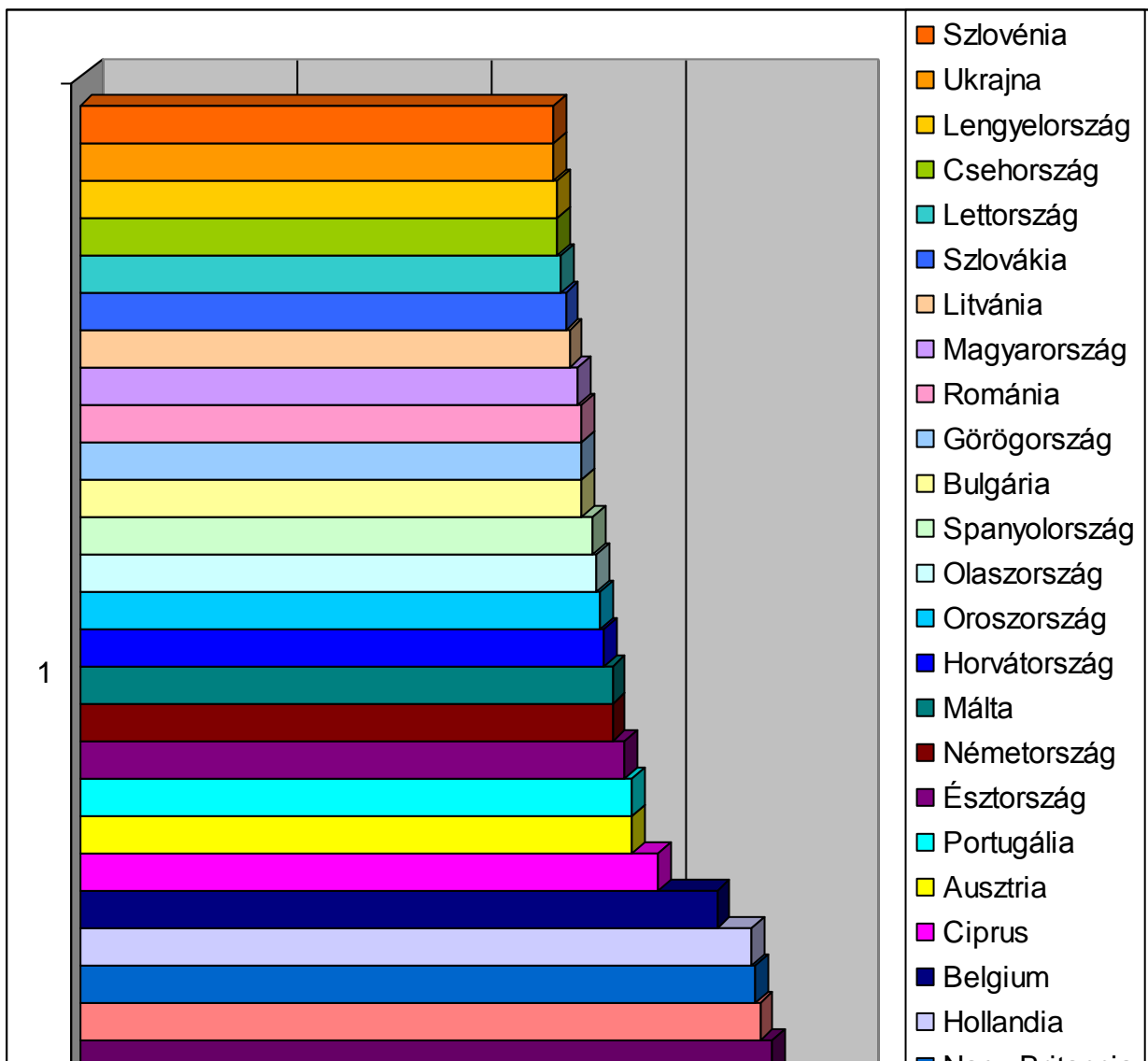
eszközökkel is meg kellene támogatni, jelenleg ugyanis az ilyen foglalkoztatottsági formáknak Magyarországon egyáltalán nincs kultúrája, sem a munkavállaló, sem a munkáltató részéről nincs nagy érdeklődés irántuk.

A részmunkaidős és távmunka-lehetőségek alacsony aránya szerepet játszhat abban, hogy a kismamák hosszú időre kiesnek a munkaerőpiacról. Magyarországon a részmunkában foglalkoztatottak aránya négy százalékra tehető, míg az európai átlag 18 százalék. Hasonló elmaradás mutatkozik a távmunkában dolgozóknál is. Mindez arra utal, hogy nem csupán azért nem vállalnak munkát a kisgyermekes nők, mert otthon akarnak maradni a gyerekekkel, hanem azért sem, mert nincsenek olyan munkalehetőségek, amelyek összeegyeztethetők a gyerekneveléssel.

Az alábbi ábrán a teljes termékenységi arányszámokat (2004) figyelhetjük meg 30 ország adatait figyelembe véve. Magyarország a lista utolsó harmadában helyezkedik el, ami nem túl kedvező arány a leendő népesség-adatok tekintetében.

1.sz.ábra

Teljes termékenységi arányszám, 2004

Forrás: Demográfiai évkönyvek (KSH)

Hasonló módon ellentmondásos a házasságon kívül született gyermekek aránya és a termékenység szintje közötti kapcsolat. A házasságon kívüli születések aránya Európa szinte valamennyi országában emelkedett az elmúlt másfél évtizedben. A házasságon kívüli gyermekvállalás terjedésének dinamikája leginkább a közép-kelet európai országokban a leglátványosabb, nem ritka a két-, három-, illetve négyszeres emelkedés az elmúlt tizenöt évben, ugyanakkor jelentősen visszaesett a termékenység szintje. Egyes vélemények szerint a termékenység szintje és a házasságon kívüli gyermekvállalás között azért olyan sajátos az összefüggés, mert az élettársi kapcsolatoknak más-más funkciót tulajdonítanak a különböző társadalmakban. Van, ahol az élettársi kapcsolatok a házasságot megelőző próbaházasság szerepét töltik be, máshol viszont a házasság alternatívájaként jelentkeznek. Ahol az élettársi kapcsolatokat kvázi intézményesítik, ott azok a házasság konkurenciájaként jelennek meg és ilyen körülmények mellett bátrabban vállalnak gyermeket a párok házasságon kívül is. Máshol viszont hiába elterjedt az élettársi kapcsolat, gyermeket általában csak a házasság megkötése után vállalnak a párok.

Hasonlóan ellentmondásos a helyzet a házasságkötési kedv visszaesése és a termékenység kapcsolata között. Úgy tűnik, hogy Európa nyugati felében az élettársi kapcsolatok terjedése és a házasságon kívüli születések sikerrel kompenzálták azt a hiányt, amit a házasságkötések csökkenésével és a házasságban élők alacsonyabb arányával „elvesztettek” a születéseknél. A rendszerváltó országokban viszont a házassági mozgalom hirtelen és jelentős visszaesése csökkentőleg hatott a

termékenység szintjére, amit a házasságon kívüli születések nem tudtak ez idáig ellensúlyozni.

Az európai népesség történelme során biológiai kapacitásának csak egy töredékét használta ki ahhoz, hogy biztosítsa önmaga reprodukcióját. Még a legmagasabb termékenység idején is csak feleannyi gyermek született, mint amennyi a természetes termékenység³ körülményei mellett lehetséges lenne.

Európa népesedési helyzete ezt látva közel sem tekinthető megnyugtatónak, a jövője pedig meglehetősen bizonytalan.

4. Női munkavállalás, nők a vezetésben

A munkavállalás és a vezetésben elfoglalt helyük alapján a mai gazdasági életben a nők hátrányos helyzetben vannak a férfiakhoz viszonyítva. Nemcsak amiatt, hogy a gyermekvállalás folytán kiesnek egy rövid időre vagy véglegesen az aktív keresők állományából, hanem amiatt is, hogy a gyermek nevelése miatt – főként idő hiánya miatt - a későbbiekben sem tölthetnek be olyan pozíciót, ami karrierjük építését segítené elő.

Fentiekén túl a munkaerőpiac szerkezetét valamint a nők keresőtevékenységének és a családdal kapcsolatos „kötelezettségének” megosztását is megvizsgálom ebben a fejezetben.

4.1. Női munkavállalás

A szocializmus éveiben a nők munkaerő-piaci részvétele messze felülmúlta a fejlett nyugati piacgazdaságokét. Mindennek a kilencvenes évek elejének politikai, gazdasági, társadalmi fejleményei vetettek véget: drasztikusan visszaesett a foglalkoztatottak száma, tömegek kényszerültek véglegesen elhagyni a munka világát, ugrásszerűen megnőtt majd folyamatosan csökkenni kezdett a munkanélküliség. Az ezredfordulóra ugyan konszolidálódtak a foglalkoztatási viszonyok, de új problémák is felmerültek. Egyrészt az oktatási expanzió minden korábbinál nagyobb lendületet vett

³ A születéskorlátozás teljes mellőzése mellett biológiailag lehetséges gyermekszám a párkapcsolatban élő nőknél, ami egyes vélemények szerint 11-12, más szakértők szerint 14-15 gyermek vállalását jelentené egy családon belül.

a kilencvenes években, ez azonban nem hozta magával az iskolai esélyegyenlőségek látványos csökkenését. Az iskolai expanzió nem követi feltétlenül a munkaerő-piaci igényeket, ami elhelyezkedési gondokhoz vezethet a viszonylag jól képzett, diplomás fiatalok esetében is, a nőknél talán még inkább, mint a férfiak körében. Másrészt az elmúlt évek szocio-kulturális változásai kihatottak a férfi-női szerepekkel kapcsolatos elvárásokra is. Egyre több a magasan kvalifikált fiatal nő, akiknek a többsége a férfiakéhoz hasonló munkaerő-piaci karriert tervez, ami viszont hosszú távon átalakíthatja a családon belüli munkamegosztás szerkezetét vagy éppen ellenkezőleg, növelheti a nők kettős terhelését abban a tekintetben, hogy mindkét „fronton” igyekeznek minél jobban megfelelni a saját, a partnerük és a társadalom elvárásainak.

4.1.1. Gazdasági aktivitás

A nők és férfiak munkaerő-piaci pozíciójában alapvető eltérések vannak, amelyek részben a gyermekneveléssel, részben az életkorral és az iskolai végzettséggel függenek össze. A nők körében jóval kevesebb aktív kereső van (37%), mint a férfiak között (50%). A magasabb női inaktivitásnak több forrása van. Egyrészt a munkaerő-piac átmeneti vagy végleges elhagyásának vannak tipikus női esetei, amelyek a férfiakra egyáltalán nem, vagy alig jellemzőek: ilyen a háztartásbeliség, az özvegyi nyugdíj, a gyed, a gyed. Másrészt a nők között – nem függetlenül a magasabb átlagéletkortől és a korábbi nyugdíjazástól – lényegesen magasabb az öregségi jogon nyugdíjban részesülők száma. Az inaktivitásnak egyetlen formája van, ami inkább a férfiakat érinti, ez a munkanélküliség. Rokkant nyugdíjasok és diákok ugyanolyan arányban vannak a két nem tagjai között.

Gazdaságilag aktívakon a foglalkoztatottakat és a munkanélkülieket értjük. Az aktivitási ráta vagy részvételi hányad a gazdaságilag aktívak aránya a népességben, illetőleg a népesség megfelelő csoportján belül. A 25-54 éves magyar férfiak gazdasági aktivitása 1980-ban és 1990-ben nem különbözött számottevően a nyugat-európai országok hasonló korú férfi lakosságáétól, s ebben az időszakban a nyugat- és a kelet-európai országokra egyaránt jellemző volt a férfiak aktivitásának lassú csökkenése. A csökkenés 1990 után mindkét országcsoporthoz folytatódott, de Magyarországon volt a legnagyobb mértékű.

1980-ban a kelet-európai országokban – köztük Magyarországon – a nők gazdasági aktivitása lényegesen magasabb volt, mint Nyugat-Európában. A nyolcvanas évtizedben azután mindkét országcsoporthoz növekedtek, de még 1990-ben is kelet-európai országokban voltak magasabbak a női aktivitási ráták. 1990 és 1997 között viszont a két országcsoporthoz ellentétes irányú változások következtek be: miközben Nyugaton a női aktivitás tovább nőtt, a kelet-európai országokban visszaesett.

A vizsgált országok közül a visszaesés Magyarországon kívül Csehországban és Szlovákiában volt jelentős (11-13 százalékpont a 25-54 éves korcsoportban). E visszaesés következtében 1997-ben már a táblázatban szereplő nyugat-európai országok közül csak háromban nem haladta meg a nők gazdasági aktivitása a magyarországit, s az öt kelet-európai ország között nálunk volt a legalacsonyabb ez az arány.

7.sz.táblázat

A 25-54 éves korcsoport gazdasági aktivitása néhány európai országban 1980 és 1997 között (%)

	Nők			Férfiak		
	1980	1990	1997	1980	1990	1997
Belgium	46,9	60,8	69,7	94,6	92,2	92,1
Dánia	80,4	87,7	81,7	95,3	94,5	92,5
Egyesült Királyság	61,2	72,9	75	97	94,8	91,6
Finnország	82,7	86	85,5	92,2	92,8	91
Franciaország	63,8	72,9	77,3	96,5	95,4	94,8
Hollandia	36,7	58,5	68,7	93,1	93,4	88,1
Írország	28,9	45,5	58,4	95,4	91,9	90,5
Olaszország	42,5	53,8	55,1	95,6	94	89,1
Portugália	54,1	69,5	75	94,4	94,3	92,4
Svájc	52,1	64,5	76,7	97,7	97,4	97

Csehország	90,9	93,3	82	97,4	96,9	95,2
Magyarország	77	79,1	67,2	95,1	93,3	85
Szlovénia	81	83,9	82,9	95	94,2	89,8

Forrás: az ILO KILM adatbázis

A gazdasági átalakulás következtében a kilencvenes évek elejére a foglalkoztatottság jelentősen visszaesett, terjedt a munkanélküliség. 1993-tól kezdődően a munkanélküliség folyamatos csökkenése után 1997-ben a foglalkoztatottság bővülése is elkezdődött. A férfiak foglalkoztatási szintje Magyarországon – az európai országokéhoz hasonlóan – tradicionálisan magasabb, mint a nők. 2003-ban a 15-64 éves nők 51%-a, a férfiak 63%-a volt foglalkoztatott. A két nem közötti aránykülönbség a kilencvenes évek első felében valamelyest növekedni kezdett: 1992-ben 11,7, 1997-ben 14,4 százalékpontos volt, majd 2003-ra a foglalkoztatási lehetőségek javulásával 12,5 százalékpontnyira mérséklődött.

Az előbb már említett népesség-kategóriákra vonatkozóan az alábbiakban táblázatban található meg a gazdaságilag nem aktív nők és férfiak számára és összetételére vonatkozó adatokat.

8.sz.táblázat

A gazdaságilag nem aktív nők és férfiak száma és összetétele

Kategóriák (1000 fő)	1990.01.01. Nők	1990.01.01. Férfiak	1996.01.01. Nők	1996.01.01. Férfiak
15-54 és 59 éves népesség	2849,6	3107,2	2916,1	3164,6
Gazdaságilag aktívak	2162,8	2603,8	1793,1	2335,4
Gazdaságilag inaktívak	686,8	503,4	1123	829,2
Ebből:				
Gyesen,	243,5	1,2	226	4,6

gyeden lévők				
Gyetet igénybe vevők	-	-	44,6	-
Tanulók	232,6	250,4	301,1	304,2
Nyugdíjasok	93,9	157,1	160,7	243,7
Egyéb inaktívak	116,8	94,7	390,6	276,7
Inaktívak aránya (%)	24,1	16,2	38,5	26,2

Forrás: Számítások a KSH munkaerő-mérlegeinek adataiból

Mindkét nem esetében az oktatási idő meghosszabbodásával függ össze, hogy a foglalkoztatásuk visszaesett, valamint a generációs munkanélküliségi ráta is növekedett, főleg a nők körében. Ez a jelenség arra figyelmeztet, hogy kevés a megfelelő munkahely a frissen végzettek számára, a szakmai tapasztalat hiányára gondolva a cégek továbbra is vonakodnak alkalmazni a pályakezdőket, illetve az iskolából kikerülők szakmasztruktúrája egyre kevésbé felel meg a munkaerő-piac igényeinek. 2003-ban a 20-24 éves nők munkanélküliségi rátája 11%, két évvel korábban 8,3% volt; a legnagyobb növekedés a 15-19 éves nők esetében volt tapasztalható, 2001 és 2003 között 22,2%-ról 34%-ra emelkedett a munkanélküliségi ráta.

A férfiaknál a 30-39 évesek munkaerő-piaci aktivitása a legmagasabb, őket a 25-29 évesek követik. E korosztályok tekintetében a tendencia is javuló. Szintén emelkedik az 55-59 évesek foglalkoztatottsága, ami részben a nyugdíjkorhatár kitolásának, részben a rokkantsági nyugdíjazás feltételei szigorodásának köszönhető. A 40-49 évesek és az 50-54 évesek közül azonban ma kevesebben dolgoznak, mint egy évtizeddel korábban. A nők körében továbbra is a 40-49 éves korcsoport a legaktívabb, jóllehet foglalkoztatási rátájuk 1992 és 2003 között 78%-ról 74%-ra csökkent; a 30-39 éveseké és a 25-29 éves korosztályé viszont valamelyest emelkedett. A két nem korcsoportonként eltérő foglalkoztatási mintázatának az oka leginkább a családon belüli munkamegosztás különbözőségében keresendő. Korábbi kutatások mutatják,

hogyan a gyermekek száma és életkora az a tényező, amely lényegesen befolyásolja a nők munkaerő-piaci lehetőségeit és kockázatait. A gyermekes nők foglalkozási pályaképe eltér a gyermektelenekétől. Amíg az utóbbi csoportba tartozók karrierje nagyjából megegyezik a férfiakéval, az előbbieknél munkapiaci szerepvállalása, munkaerő-piaci karrier-mobilitása a gyermekvállalási periódus után nő meg igazán, majd idősebb korban visszaesik.

2001-ben a 25-54 éves – a legaktívabb korban lévő – férfiak csaknem háromnegyede, a nők 64%-a volt foglalkoztatotti státusban. E korosztályban a nők 5%-a munkanélküli, 9%-uk rokkantnyugdíjas volt és 10-10% volt, aki inaktív volt vagy gyermekgondozási szabadságon lévők körébe tartozik. Az idősebb, aktív korú népesség munkaerő-piaci részvétele nálunk jóval elmarad az uniós átlagtól. Ezt a kedvezőtlen helyzetet tükrözik a népszámlálási adatok is: az összeírás idején az 55-64 éves nőknek mindössze a 11%-a dolgozott, a többség (74%) öregségi nyugdíjas volt. Figyelemre méltó, hogy a férfiak 20%-a, a nőknek pedig 10%-a rokkantnyugdíjasként került ki a munkaerőpiacról.

9.sz.táblázat

**A foglalkoztatott nők megoszlása társadalmi-foglalkozási rétegek szerint,
1983-2002 (%)**

Társadalmi-foglalkozási réteg	1983	1992	1999	2002
Felső- és középvezető	5,3	5,4	9,0	9,2
Alsóvezető	16,2	23,0	24,5	26,8
Rutin szellemi	19,0	19,2	16,6	14,2
Rutin szolgáltatási	6,7	8,3	11,6	12,1
Nem mezőgazdasági	1,5	3,7	6,6	5,4

vállalkozó				
Mezőgazdasági vállalkozó	0,2	0,5	0,8	0,7
Szakképzett fizikai	12,1	12,4	11,3	9,9
Szakképzetlen munkás	29,3	23,1	18,0	21,0
Mezőgazdasági munkás	9,7	4,4	1,6	0,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: a KSH Társadalmi mobilitásfelvételei

A fenti táblázatból kitűnik, hogy minimálisra tehető azon nők aránya, akik vezető pozíciót töltenek be valamely munkahelyen, ám ezzel szemben majdnem a munkaerő-piacon résztvevő munkaerő harmadát teszik ki a szakképzetlen munkások tekintetében. Ebből az arányból többféle okra is lehet következtetni. Itt véleményem szerint ismét megemlíthető az, hogy a nők nem mernek a családi háttér mellett felső vezetői státust betölteni, de az is szerepet játszhat, hogy azért nem képezik magukat olyan szinten, ami a felsővezetői állások betöltéséhez szükségesek, mert nagyon kicsi az esély arra, hogy elnyerjenek egy-egy ilyen posztot a férfiakkal szemben még hasonló végzettség esetén is.

Azokra a kérdésekre is kereshetjük a választ ebben a témakörben, hogy hogyan függ össze a gazdasági aktivitás a nők és a férfiak különböző tulajdonságaival, így életkorukkal, iskolázottságukkal, háztartásuk jellemzőivel. Ehhez 1992-től állnak rendelkezésre megfelelő adatok, amikor a Központi Statisztikai Hivatal elindította a rendszeres munkaerő-felmérést, melynek keretében negyedévente több tízezer háztartás tagjainak munkaerő-piaci helyzetéről gyűjt és tesz közzé adatokat:

1) Életkor jellemzői: Az egyes korcsoportok gazdasági aktivitása között jelentős különbségek adódhatnak amiatt, hogy a munkavállalási döntés erősen életciklusfüggő. A fiatalok jelentős arányban választják a tanulást, amivel javíthatják későbbi foglalkoztatási esélyeiket és bérkilatásaikat. Az idősebb korcsoportokban részben a

nyugdíjazás lehetősége, részben a romló munkavégző képesség miatt az aktivitási arány csökkenésére számíthatunk. A fiatal nők aktivitására nyilvánvalóan jelentős befolyást gyakorolhat a gyermekvállalás. Különbséget eredményezhet az egyes korcsoportok aktivitási döntéseiben emellett az is, ha eltérően értékelik a szabad időt.

2) Iskolázottság jellemzői: A különböző középfokú végzettségek is eltérő mértékben befolyásolják a férfiak és a nők gazdasági aktivitását. A férfiak között a gimnáziumi érettségi csak igen kis mértékben (4-6 százalékkal), a szakközépiskolai és a szakmunkás végzettség erősebben (az előbbi 22-25, az utóbbi 25-34 százalékkal) növeli az aktivitási valószínűséget, bár a szakmunkás végzettség aktivitásnövelő hatása 1997-98-ban csökkent. A nők aktivitási valószínűségét a gimnáziumi érettségi a férfiakénál jobban (14-20 százalékkal) növeli, de kevésbé, mint a szakképzettséget nyújtó középfokú végzettségek. 1992 és 1996 között a szakmunkásképző és a szakközépiskola aktivitásbefolyásoló hatása között nem volt jelentős különbség – mindkettő az általános iskolai végzettségnél 30-38 százalékkal nagyobb aktivitási valószínűséget eredményezett –, majd 1997-98-ban a szakmunkás végzettség hatása valamelyest mérséklődött (kb. 25 százalékra). Várakozásainknak megfelelően a felsőfokú végzettség növeli leginkább a gazdasági aktivitást. Az egyetemi vagy főiskolai végzettségűek mintegy 40-50 százalékkal nagyobb valószínűséggel kívánnak munkát vállalni, mint az azonos tulajdonságokkal rendelkező általános iskolát végzettek. E tekintetben nincs említésre méltó különbség nők és férfiak között.

3) Két háztartási jellemzőnek: először a gyereknevelésnek, majd a házastárssal vagy élettárssal való együttélésnek a gazdasági aktivitásra gyakorolt hatását vehetjük e részben szemügyre. Az eltartásra–gondozásra szoruló gyerekek jelenléte a családban egyrészt növeli a háztartás jövedelemigényét s ezáltal a szülők munkavállalási hajlandóságát. Másrészt növeli az otthoni munka értékét – a gyerekgondozás sok időt igényel –, ami viszont csökkenti a munkakínálatot. A nemek közötti hagyományos szerepmegosztás és a férfiak által elérhető magasabb bérek alapján arra számíthatunk, hogy az első hatás inkább a férfiak, a második inkább a nők esetében érvényesül. A nők körében megfigyelhető, hogy az egyedülálló szülő – nyilván a jövedelemszerzési kényszer miatt – inkább kíván munkát vállalni, mint aki ugyanannyi gyereket párkapcsolatban nevel. A 6 éven aluli gyereket egyedül nevelő nők 1992 és

1996 között mindvégig nagyobb valószínűséggel voltak aktívak, mint az ugyanannyi gyerekről gondoskodó házasok. 1997-ben és 1998-ban viszont nem találtunk szignifikáns különbséget a két csoport között. A gyerektelen egyedülállók minden évben kisebb valószínűséggel kívántak fizetett munkát vállalni, mint a gyerektelen házasok. Ebben valószínűleg az játszik szerepet, hogy a gyerektelen házasok jövedelemigénye nagyobb, mert a gyerektelen egyedülállóknál nagyobb arányban szakadtak ki a szülői háztartásból. Az összefüggés a nők és a férfiak körében egyaránt érvényes, de a nők esetében a hatás gyengébb – körülbelül fele akkora –, mint a férfiak esetében.

4.1.2. Humántőke-beruházás

Az iskolai végzettség, a szakképzettség leginkább magától értetődő hozadéka a munkaerő-piacon való érvényesülés, a jó foglalkozás és a jó kereset. Az elsődleges kérdés a munkaerő-piaci pozíció megszerzése és megtartása. A képzetlenség a munkaerő-piaci és ezen keresztül a tágabb értelemben vett társadalmi kirekesztődés egyik legfontosabb veszélyforrása. Ez a megállapítás a nőkre talán még inkább igaz, mint a férfiakra. A legalább középfokú végzettségű fiatalok között alacsonyabb a munkaerő-piaci szempontból hátrányos helyzetűek hányada. Közülük az érettségivel nem rendelkező nők 9%-a, az érettségizettek 8%-a volt tartósan munkanélküli vagy már nem tanuló, még nem dolgozó státusban 2001-ben. Elgondolkodtató, hogy a 30 év alatti diplomás nőknek is a 7%-a található ebben a kategóriában.

A nőknél a munkaerő-piaci esélyeket és kockázatokat jobban befolyásolja az iskolázottság, mint a férfiak esetében. Abban ugyan nincs nemek szerinti különbség, hogy a képzetlenek, a legfeljebb általános iskolai végzettségűek vesznek el legnagyobb valószínűséggel munkahelyüket és ők találnak a legkisebb eséllyel újat. A többi iskolai végzettségi kategória hatását illetően viszont már mutatkozik némi eltérés a két nem között. Míg a férfiaknál a középiskolai érettségivel és az ennél magasabb végzettséggel rendelkezők kockázata között gyakorlatilag nincs különbség, a nőknél a képzettségnek lineárisan emelkedő pozitív hatása van: vagyis, minél iskolázottabb

valaki, annál kisebb az állásvesztés kockázata. A nőknél ez az összefüggés az állástalálási esélyekben is megmutatkozik: ha a magasan kvalifikáltak el is veszítik állásukat, sokkal gyorsabban találnak újat, mint a képzetlenebbek. A férfiaknál a kvalifikáltak ilyen típusú munkaerő-piaci előnye alig-alig volt tetten érhető a kilencvenes években. Így nyilvánvaló, hogy a felnőttkori tanulásnak igen fontos szerepe lehet a foglalkoztatási gondok enyhítésében és a munkaerő-piaci karrier kibontakoztatásában. Felnőttképzésen nemcsak az iskolarendszerű oktatás értendő, hanem minden tervszerű tanulási tevékenység, melynek célja ismeretek szerzése, illetve készségek és kompetenciák fejlesztése.

4.1.3. A munkaerőpiac szerkezete

A munkaerő-piac ágazati szerkezete általában csak hosszabb távon változik. A mezőgazdaságnak az elmúlt évtizedben tapasztalható visszaszorulása (a nőknél 1992 és 2003 között évi 8%-os arányról 3%-ra) feltűnőnek mondható, míg az iparé mérsékeltek. A szolgáltatási ágazatokban hagyományosan magasabb a nők aránya, mint a férfiaké: 1992-ben a foglalkoztatott nők 64%-a, 2003-ban 74%-a dolgozott ezekben az ágazatokban; a férfiakra vonatkozó megfelelő arányok pedig: 44% és 51% volt. A nők elsősorban az oktatásban és az egészségügyben felülreprezentáltak, a férfiak pedig a szállítás, a közlekedés és a kommunikációs szolgáltatások területén. A kereskedelem, a vendéglátás, a szállítás, a raktározás munkaerő-szükséglete a 2000-es években már kevésbé bővült. Egyre emelkedik viszont a foglalkoztatottak aránya a gazdasági szolgáltatásokban, valamint az ingatlanügyekre specializálódó vállalkozásokban.

Az elmúlt évtizedekben jelentősen átalakult a foglalkoztatottak foglalkozási szerkezete. Ennek egyik jellegzetes megnyilvánulása a szellemi munkakörök térnyerése, főleg a nők körében. A nyolcvanas évek elején az aktív kereső nők 40%-a volt vezető, értelmiségi vagy rutin szellemi foglalkozású, 2002-ben viszont már 50%-uk. A nőknél a rutin szellemi foglalkozásúak aránya valamelyest visszaesett az elmúlt húsz évben, ezzel párhuzamosan viszont jelentősen megemelkedett a különböző szintű vezetők, értelmiségi szakalkalmazottak hányada. A szellemi foglalkozásúak

térnyerésének természetes következményeként általánosan visszaesett a fizikai foglalkozásúak aránya. A szakmunkások hányada a férfiaknál jobban csökkent, mint a nőknél; a szakképzetlen ipari foglalkozásúak esetében a visszaesés mértéke nagyjából egyforma volt. Az elmúlt évek egyik sajátos fejleménye, hogy megemelkedett a rutin jellegű szolgáltató tevékenységeket űzők aránya. Ebbe a kategóriába az egyszerű irodai munkát végzők, a kereskedelmi, vendéglátó-ipari és az egyéb szolgáltatási ágazatokban többnyire szakképzettség nélkül dolgozók tartoznak. Ezt a foglalkozási területet a nők uralják: 2002-es adatok szerint az aktív keresők közül több mint egytizedük tartozik ide, míg a férfiaknak csak a 4%-a. A rutin szolgáltatási foglalkozásúak helyzete sajátos, amennyiben zömük a munkaerő-piaci karrierje elején álló fiatal, aki pillanatnyi pozícióját átmenetinek tekinti. Eszerint elképzelhető, hogy a jövőben éppen a képzetlen szolgáltatási foglalkozások alkotják majd a szakmastruktúra legkevésbé stabil csoportját.

Figyelemre méltó a vállalkozói réteg gyarapodása is. A nyolcvanas évek elején az aktív kereső férfiak mindössze 2%-a dolgozott nem mezőgazdasági önállóként, ez az arányszám a kilencvenes évek elejére 6%, az ezredforduló utánra pedig 10%-ra ugrott. Alacsonyabb hányad mellett ugyan, de a nők esetében is hasonló mértékű volt a növekedés üteme.

10.sz.táblázat

**A foglalkoztatott nők és férfiak megoszlása nemzetgazdasági ágak szerint,
1992 és 2003 (%)**

Nemzetgazdasági ágak	1992 Nők	2003 Nők	1992 Férfiak	2003 Férfiak
Mezőgazdaság	7,7	2,7	14,7	7,8
Bányászat	0,4	0,1	2,1	0,5
Feldolgozóipar	24,8	21,1	27,3	25,7
Villamos energiaipar	1,7	1,0	3,5	2,4
Építőipar	1,7	1,4	8,5	12,9

Kereskedelem	15,0	15,9	9,3	12,6
Szálláshely- szolgáltatás	3,6	4,4	2,3	2,8
Szállítás, posta	5,5	4,7	11,2	10,3
Pénzügyi tevékenységek	2,8	2,8	0,8	1,1
Ingatlanügyek	3,9	6,8	3,2	6,8
Közigazgatás	5,5	8,0	6,2	7,1
Oktatás	12,7	14,3	3,5	3,4
Egészségügy	9,5	11,4	2,7	2,9
Egyéb közösségi szolgáltatás	5,2	5,4	4,7	3,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH Munkaerő-felmérés

Ami a nemek szerinti kereseti különbségeket illeti, ezek is csökkentek némileg az elmúlt években: a nők bruttó átlagkeresete 1995-ben a férfiakénak 81%-át, 2002-ben 85%-át érte el. Figyelmet érdemlően változott e tekintetben a szakmastruktúra szerepe. 1995-ben még a szolgáltatói foglalkozásokban szenvedték el a legnagyobb kereseti hátrányt a nők, 2002-ben viszont már a diplomát igénylő állásokban; igaz, 2001 és 2002 között feltehetően a pedagógusbérek rendezésének köszönhetően e téren némi javulás következett be.

11.sz.táblázat

A teljes munkaidőben foglalkoztatottak havi bruttó keresete

Év	Fizikai	Szellemi	Összesen	Fizikai	Szellemi	Összesen
	(bruttó) Nők	(bruttó) Nők	(bruttó) Nők	(bruttó) Férfiak	(bruttó) Férfiak	(bruttó) Férfiak
1998	38154	74615	59216	52421	118914	71831

1999	43777	86307	68431	60627	141833	84649
2000	50224	97882	77761	68556	162839	96563
2001	59368	115822	92217	80042	190536	113311
2002	70251	140221	111725	91384	219039	131413
2003	75791	162677	128488	97616	245680	146496
2004	80060	168710	133846	104268	257825	155183

Forrás: Foglalkoztatottság és kereseti arányok 1998-2003, KSH

A munkanélküli nők és férfiak nagyjából azonos arányban részesülnek munkanélküli segélyben. Az alacsonyabb női bérek miatt a nők átlagos segélye elmarad a férfiakétól, de a korábbi bérekhez viszonyított segély-bér arány a nők körében magasabb. Az aktív munkaerő-piaci programok közül képzési programokba a munkanélküli nők nagyobb valószínűséggel kapcsolódnak be, mint a férfiak. A vállalkozói támogatás és a közhasznú foglalkoztatás esetében fordított a helyzet, bértámogatási programba pedig azonos eséllyel kerülnek férfiak és nők. Az aktív munkaerő-piaci programok elhelyezkedési valószínűsége gyakorolt hatásában nem találtak nemek szerinti különbséget a kutatások.

4.1.4. Mobilitás

Éves átlagban a foglalkoztatott férfiak 6-7%-a, a nőknek pedig az 5-6%-a változtat munkahelyet. Különösen a fiatalok mobilitási rátája magas. Nyilvánvaló okokból következően, minél idősebb a munkavállaló, annál kisebb az állásváltás valószínűsége. A képzettség szerinti differenciák kevésbé látványosak, ennek ellenére látható, hogy az iskolázottsági hierarchiában felfelé haladva csökken a mobilitási ráta. 1991 és 1997 között a férfiak háromnegyede váltott pozíciót, a nőknél ez az arány jóval alacsonyabb, csupán 48% volt.

A tényleges és a tervezett állásváltoztatások volumenét összehasonlítva az utóbbiak aránya jóval magasabb, a nőknél 17%-os, a férfiaknál 20%-os. Míg a 30 év alattiaknak 30%-a, addig az 50 év feletieknek csak a 7%-a szeretne más munkahelyen dolgozni;

képzettség szerint vizsgálva inkább a szakmunkás végzettségű és az érettségizett nőknek és férfiaknak van ilyen szándéka. A munkahely-változtatásra sokféle ok készítheti az érintetteket. A legtöbben a magasabb kereset reményében szeretnének váltani, de fontos szempont a szakmai karrier előmozdítása is. A jobb munkakörülmény is szerepet játszik ezen a téren, a nők esetében pedig a rövidebb munkaidő és a több szabadidő esélye is szóba kerül, hogy a családi feladatokkal jobban összeegyeztethető állást találjanak.

4.1.5. A család és a keresőmunka összeegyeztetése

A konfliktusok megelőzése érdekében lényeges, hogy a családok kialakítsák a munkamegosztás számukra legmegfelelőbb és leghatékonyabban működő mechanizmusát. A domináns és hagyományos változat szerint a férfiak több időt fordítanak a jövedelemszerző tevékenységekre, mint a nők, viszont az utóbbiak végzik a háztartási és a gyermekellátáshoz kapcsolódó munkák java részét.

A másik lényeges differenciáló tényező a családszerkezet. Hatása nemenként különböző. A férfiak közül a gyermekesek dolgoznak a legtöbbet, a nők közül viszont a gyermektelenek. Sajátos a helyzete a gyermekeiket egyedül nevelő nőknek, akik az átlagnál több időt kénytelenek fordítani jövedelemszerző munkákra. A háztartással és a gyermekellátással illetve -gondozással kapcsolatos tevékenységekkel a kisgyermeket nevelő nők töltnek a legtöbb, az egyedülálló gyermektelenek pedig a legkevesebb időt. Figyelemre méltó, hogy a magyar nők töltik a legtöbb időt házimunkával és gyermekellátással a legutóbbi európai időmérleg vizsgálat eredményeit tekintve.

A családban élő gyermekek száma és életkora lényegesen befolyásolja a nők munkaerő-piaci kötődését. Figyelembe véve a családi állapotnak és a partner munkaerő-piaci helyzetének a hatását is, az óvodás korú gyermeket nevelő anyák nagyobb valószínűséggel veszítik el állásukat és válnak inaktívvá, illetve kisebb eséllyel térnek vissza a munkaerő-piacra, mint gyermektelen vagy nagyobb gyermekkel rendelkező társaik. A foglalkozási karrier esetében a gyermekek befolyásoló szerepe megint csak nem meglepő. Hat éves kor alatti gyermek mellett fordul elő a legkisebb valószínűséggel a nők foglalkozási státuszának javulása és a

kisgyermekes nők vannak a leginkább kitéve a lefelé irányuló karriermozgás veszélyének. Ennek magyarázó oka az, hogy a gyermekgondozási szabadság után, kisgyermekkel nehéz visszatérni a munkaerő-piacra és ha mégis, akkor gyakran annak árán sikerül ez a nőknek, hogy a korábbinál rosszabb állást fogadnak el.

Érdeemes kicsit részletesebben megvizsgálni a foglalkoztatott párok (házasságban és élettársi kapcsolatban élők) családon belüli munkamegosztási stratégiáit. Általában igaz az, hogy a partnerek foglalkozási helyzetétől függetlenül a hagyományos feladatmegosztás érvényesül; vagyis a feleségek végzik a háztartási munka nagyobb részét, míg a keresőtevékenységekbe a férfiak vonódnak be inkább. Ugyanakkor, ha a feleség kedvezőbb foglalkozási státusú és jobb keresetű, akkor majdnem olyan mértékben veszi ki a részét a jövedelemszerző munkákból, mint a partnere. Ez viszont nem jelenti azt, hogy az általuk háztartási munkára fordított időhányada szignifikánsan kisebb volna, mint azoké a nőké, akiknek a férje jobb foglalkozási pozícióban dolgozik, mint ő maga. Mindez arra utal, hogy a nők beáramlása a magasabb képzettséget igénylő, jó kereseti lehetőségeket kínáló foglalkozási pozíciókba nem hozza magával automatikusan a háztartási munkákra fordított idejük csökkenését; sokkal inkább kettős terhelést jelent számukra, hiszen igyekeznek a lehető legjobban megfelelni mind a munkaerő-piac, mind a család elvárásainak, főleg akkor, ha a partnerük munkaerő-piaci, foglalkozási státusa az övéknél rosszabb. Az a feleség, akinek a férje dolgozik, nagyobb eséllyel lesz maga is a munkaerő-piac aktív szereplője, mint az, akinek a férje munkanélküli vagy egyéb inaktív státusú.

4.2. Nők a vezetésben

A rendszerváltozás utáni években Magyarországon nem történt lényegi változás a nők vezetésben betöltött szerepében. Magyarország a vezetői pozíciók nemek szerinti megoszlása tekintetében belesimul az európai átlagba és kevéssel a 30%-os átlag felett helyezkedik el.

Az utóbbi években folyamatosan és jelentősen nőtt a női vezetők száma a menedzsmenten belül. Az első támogató feltétel e mellett az emberi tőke mennyiségének növekedése. A nők iskolai végzettsége minden fejlett országban

folyamatosan emelkedik és a fiatalabb korosztályoknál már meghaladja a férfiakét. A csökkenő termékenység következtében kevesebb az elérhető munkaerő, tehát egyre nagyobb szükség van a nők munkaerő-piaci jelenlétére. Mivel a nők egyre többen dolgoznak, megváltozott a munkaerő-kínálat nemek szerinti összetétele is és a vezetői pozíciók is egyre gyakrabban nyíltak meg a nők előtt. A korábbi normákkal ellentétben elfogadottá vált a nők munkavállalása. Mivel egyre kevesebb gyermek születik, így a nők több időt és energiát tudnak szánni a családon kívüli tevékenységi területekre. A növekvő gazdaság egyre több lehetőséget nyújt a munkát kereső embereknek, különösen, ha a szolgáltatások területén dolgoznak. Tehát az ágazati változások több lehetőséget biztosítanak a női, mint a férfi munkaerő számára.

A dolog másik oldala viszont az, hogy a hierarchián felfelé haladva egyre alacsonyabb a nők aránya és alig látható változás az előző évekhez képest. A vállalati csúcspozíciók betöltésénél, a kiválasztás során már nem a végzettség az elsődleges szempont. A társadalmi normák változása ugyan jelentős, de azt továbbra is nehezen fogadják el, ha nők töltenek be csúcspozíciókat. A hatékony menedzser sztereotip képe változatlanul a férfiakat fogadja el vezetői szerepekben. A férfiaknak magasabb a státusa a társadalomban, ezért azt feltételezik róluk, hogy a vezetői pozíciók betöltésére is sokkal alkalmasabbak, mint a nők. A nőknél sokkal kisebb motivációt lehet megfigyelni a vezetői és különösen a felső szintű vezetői állások betöltése iránt. A nők esetében ugyanis sokkal nagyobb magánéletbeli áldozattal jár a vezetővé válás.

Noha az esélyegyenlőség formális lehetőségei adottak, a valóságban mégis megkérdőjelezzik a nők rátermettségét a vezetői feladatokat illetően. A magyarországi vizsgálatok is azt igazolják, hogy a nők még messze vannak attól, hogy vezetőként ugyanolyan elfogadottak legyenek, mint férfi kollégáik.

4.3. Nők a politikában – az Európai Unió és a Magyarországi helyzet női szemmel

A rendszerváltás kezdete óta eltelt időben egyetlen olyan cél volt, amely megingathatatlan és megkérdőjelezhetetlen volt Magyarország számára: az Európai Unióhoz való csatlakozás. A csatlakozás és a vele járó átalakulás a gazdasági reformok

mellett határozott kulturális és politikai dimenzióval is bír. Magyarországon szinte mindenki számára ismert volt az ország EU-hoz való csatlakozásának igénye, nézetkülönbségek csupán a megvalósulás dátumának vonatkozásában voltak. A csatlakozás kapcsán megnyíló külföldi munkavállalási lehetőségek elsősorban a fiatalabb és kvalifikált rétegek számára bírnak jelentőséggel, a középkorú nők nem szándékoznak külföldön munkát vállalni. Általános elvárás, hogy a bérek közelíteni fogják az EU-s átlagot, ami az életszínvonal növekedését fogja maga után vonni.

Az európai Unióhoz való csatlakozás hatásai a női esélyegyenlőség tekintetében több oldalról is megközelíthető: például az általános emberi jogok, a konkrét munkaerőpiaci helyzet, a jogharmonizációs folyamatok, stb. felől és természetesen a politika és a döntéshozatal oldaláról is. Ennek ellenére általában kevesebb figyelem fordul Magyarországon a nők politikai szerepvállalásának problémája felé. Talán azért is van ez így, mert hazánkban a pártok és személyek közötti konfliktusok uralják a politikát, ezért háttérbe szorulnak mind a közpolitikai, mind az általános elvi, a „közjó” szempontjából jelentős kérdések. Ez a helyzet egyben magyarázza is az alacsony szintű női politikai részvételt: a nők kevésbé kívánnak és tudnak bekapcsolódni a bizonytalanságokkal terhelt, nem átlátható és konfliktusosabb közegbe.

4.3.1. Az EU- női szemmel

Ritkán vizsgálják az EU-t mint intézményi környezetet a női esélyegyenlőség szempontjából, pedig nem elhanyagolható, hiszen előír, irányt ad, nem érdektelen tehát, hogy a saját maga működését illetően milyen mintát követ, milyen példával jár elől. A pozitív hatások ellenére azonban nem tagadhatóak a bizonytalanságok. Ilyenek például a döntési folyamat egészének bonyolultsága, a túl sok háttéralku szerepe a döntéshozatalban, a burjánzó bizottsági szerkezet, ami nem kedvez az átlátható döntéshozatalnak és így a nők nagyobb arányú részvétele ügyének sem.

Az EU hosszabb ideje foglalkozik a nők döntéshozatali egyenlőségével is. Az Európai Bizottság 2000 júniusában fogadott el először átfogó programot a nemek esélyegyenlőségéről 2001-2005-re vonatkoztatva, ami a gazdaságban, a társadalomban és a civil szférában kívánatos esélyegyenlőség mellett a döntéshozatalban

megnyilvánuló egyenlőséget és a nemi sztereotípiák megszüntetését is célul tűzte ki. Vagyis kifejezetten a „köz” területeire, a politikára és nyilvánosságra, valamint a médiára vonatkoztatta az egyenlőség követelményét. A Bizottság ezt magára nézve is alkalmazta, amikor 2000/407/EC 2000. június 19-i döntésével kimondta: egyik nemnek sem lehet kevesebb, mint 40%-os aránya egyik bizottságában vagy szakértői csoportjában sem. Elfogadtak egy Akció Programot is, melynek a fő gondolata az, hogy a döntések minden szintjén és szakaszában mérlegelni kell a nőkre gyakorolt hatásokat és olyan közpolitikai döntéseket kell hozni, melyek speciálisan az esélyegyenlőség elérését szolgálják.

Az intézményi környezetén kívül az Európai Unió sokfélesége is hozzátartozik azokhoz a feltételekhez, melyek az EU nőpolitikáját befolyásolják. Az EU-ban a női esélyegyenlőség szempontjából eltérő tapasztalatokkal bíró, különböző kultúrájú és fejlettségi szintű országok találkoznak. Ez a sokszínűség viszont nem akadályozza, hogy az esélyegyenlőség kérdésében a pozitív tapasztalatok erősödjenek.

A régi 15-ök Európájában minden egyes országban volt valamilyen kvóta, előírás a nők politikai részvételének elősegítésére. Egyes helyeken szinte minden pártnak vannak ilyen típusú szabályai, máshol nem minden párt vagy csak a baloldali párt él ezzel a lehetőséggel, de a folyamat iránya egyértelműen a bővülés az 1980-as évek eleje óta. Az utóbbi években az új csatlakozó országok többségében is születtek kvóta szabályozások, de ezek lényegesen szűkebb tartalmúak és hatókörűek.

Összességében tehát pozitív hatások és elvárások sokasága érte az EU-t mint intézményt a nők politikai szerepe növelésének ügyében, amelyek hatására a saját értékrendjével összhangban fogalmazta meg egyenlősítő programjait. Az EU azonban nem mindenben teljesíti saját elvárásait, ugyanis jelenleg a 24 Európai Biztos közül mindössze 7 nő, vagyis a Biztosok 29%-a. A korábbi ciklusban ez az arány 25% volt. A Bizottság közép- és felsővezetőinek kb. egyötöde volt nő az előző ciklusban, ez az arány alapvetően nem változott 2004 után sem.

Összességében az Európai Parlament bizottsági elnökeinek csak a 15%-a nő, a politikai csoportok közül csak kettőnek a társelnöke nő. A női jellegűnek tekintett közpolitikai területekkel foglalkozó bizottságokban felülreprezentáltak a nők, míg egyes területeken alig vannak jelen.

Aktuális probléma és megoldásra váró helyzet, hogy a Keret Stratégia a végéhez közeledik és egyenlőre nem látszanak körvonalazódni a következő időszak női esélyegyenlőségére vonatkozó, azt kiemelten kezelő átfutó programjai. Sőt a Bizottság a nemek közötti egyenlőséget a PROGRESS nevű, 2007 utáni időszakra vonatkozó, nagy szociális programba akarja beépíteni. Ez visszalépés lenne a korábbi időszakhoz képest.

4.3.2. Női politikai részvétel az Európai Unióban – köztük Magyarországon

1990 óta nincs olyan baloldali vagy éppen konzervatív hegemonia, mint a korábbi időszakokban, így talán kevésbé kiélezett a politikai helyzet, mint korábban. A választási rendszerek többségükben listás jellegűek, ami valamivel kedvezőbb a kisebbségi jelöltek, így a nők számára is. Természetesen az új csatlakozó országokban gyakori az az eset, hogy csak elvétve volt helye a nők politikai egyenlősége kérdésének. Nem véletlen, hogy az EU-ban komoly aggályok fogalmazódtak meg a tekintetben, hogy milyen hatása lesz az új tagországok csatlakozásának.

Az Európai Parlamentbe az 1979-es első közvetlen választás során 17%-nyi nő került be és ez az arány azóta folyamatosan emelkedett. Az országok közötti eltérések európai szinten fokozatosan csökkentek. Bár a nemzeti parlamentekben még mindig viszonylag nagy az eltérés a női képviselők arányában, az országok közötti különbségek sokkal kisebbek az Európai Parlament szintjén. A magyarázat ellentmondásos és összefügg néhány már jelzett problémával: Az Európai Parlament korábbi hatalomnélkülisége miatt a választások kevesebb politikai kockázattal és következményekkel jártak, tehát szabadabb pályán futhattak a női jelöltek, ugyanakkor az EU elvárásrendszere és szocializációs ereje rá is kényszerítette az egyes országokat a női jelöltek nagyobb számban való szerepeltetésére.

**Női képviselők százalékos aránya az Európai Parlamentben (1999, 2004) és a
nemzeti parlamentekben (2004)**

Országok (Új EU tagállamok)	A nők aránya az EP-ben 1999-ben	A nők aránya az EP-ben 2004-ben	A nők aránya a nemzeti parlamentekben 2004-ben
Ciprus	-	0,0	10,7
Csehország	-	20,8	17,0
Észtország	-	33,3	18,8
Lettország	-	22,2	21,0
Litvánia	-	38,5	10,6
Lengyelország	-	13,0	20,2
Magyarország	-	33,3	9,8
Málta	-	0,0	9,2
Szlovákia	-	35,7	19,3
Szlovénia	-	42,9	12,2

Forrás: Freedman (2002:180) és EU (2005b)

A fenti táblázat bemutatja, hogy az 1999-es és a 2004-es európai parlamenti választások nyomán miképpen alakultak az Európai Parlament női képviselőinek aránya, illetve a két eredmény közötti eltérés.

2004-ben a régi tagállamok női képviselőinek aránya átlagosan 32,5%, az újaké 22,8% volt, így összességében 1999 és 2004 között 30,9%-ról 30,3%-ra csökkent a nők aránya az Európai Parlamentben. A régi tagállamok közül három kivételével mindenhol növekedett az Európai Parlamentben a női részvétel.

A feminizmus nézőpontjából evidenciának tűnik, hogy a nők politikai döntési helyzetbe hozatalára való törekvés tartalmi megfontolásokból táplálkozik, abból a feltevésből, hogy a nők megfelelő szintű képviselete és jelenléte pozitívan megváltoztatja a politikai napirendet és a politikai döntéseket.

A női miniszterek aránya többé-kevésbé megfelel a 12. számú táblázat országos parlamentekre vonatkozó női részvételi adatainak, vagyis vannak olyan országok, ahol a női politikusok stabilan birtokolják a portfóliók egyharmadát, néhány helyen ennél is többet. Az új csatlakozó országokban lényegesen alacsonyabb a kormányban a nők aránya. Az EU esélyegyenlőségi politikái tehát az országos hagyományok és az EU pozitív egyenlősítő hatásainak előterében valósulnak meg.

A magyar eset a legtöbb adatot illetően illeszkedik a többi új csatlakozó országhoz, változás csak kormányzati szinten mutatkozott 2000 és 2004 között, ennél határozottabb előrelépést hozott a nők politikai részvételében az európai parlamenti választás. Magyarország nemcsak a női esélyegyenlőség és a női jogok egyéb területén van lemaradva, hanem a nők közéleti szerepvállalásában is.

Az Európai Unió már eddig is fontos feladatokra vállalkozott a nemek közötti esélyegyenlőség teljesítése kapcsán és az eddigi folyamatokból úgy tűnik, hogy ez a szerepvállalása folytatódni fog. Az EU a női esélyegyenlőség elősegítése szempontjából pozitív társulásnak tekinthető, bár egyes kritikusai szerint túl sokat foglalkozik a női-férfi esélyegyenlőség ügyével. Az EU egyéb programjaival és tevékenységével bizonyítja azonban, hogy más típusú egyenlőtlenségek feloldására is törekszik. Manapság az EU-feminizmus szakaszát éljük. Bár az EU felfogásrendszerében kezdettől jelen volt az egyenlőségeszme, a női egyenlőség gondolata felerősödött az EU bővülésével, megerősítést nyert a korábbi tagországok ilyen irányú tapasztalatai és gyakorlata által, majd az északi országok csatlakozásával és egyéb, olykor nemzeti, olykor nemzetközi kihívásokkal. Magyarországnak immanens érdeke, hogy éljen ezekkel a női esélyegyenlőségre is vonatkozó lehetőségekkel. Összességében három olyan hatás, illetve körülmény érvényesül napjainkban, amely alapján meg lehet fogalmazni az előrelépés programját. Egyrészt hat az Európai Unió a maga elvárásaival, olykor kényszereivel, másrészt figyelmeztető az a tapasztalat, hogy a nálunk társadalomszerkezeti és más tekintetben is „elmaradottabbnak” tartott országok előrébb tartanak ezekben a folyamatokban és végül pedig sok tekintetben igazolódik az a felfogás, hogy a politikának igenis van önálló mozgástere, nem csupán felépítmény jellegű, hanem maga is épít vagy

éppenséggel rombol. Mindezek alapján érdemes továbbgondolni Magyarországon a női esélyegyenlőségre vonatkozó programokat.

Összefoglalás

Irodalomjegyzék

Ambrus Attiláné Dr. Kéri Katalin: A nők társadalmi helyzete Magyarországon az 1950-es évek első felében Konferencia Dunaújváros, 2000.

Bassa Endre: Mit kell tudni a nőmozgalmakról? MNOT-Kossuth, Budapest, 1982. 110.o.

Frey Mária: Nők a munkaerőpiacon – Szerepváltozások Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1999. TÁRKI - Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselési Titkársága

Az Európai Unió nőket támogató programjai

2004-06-14 16:51:24

Munkaverseny – Nők a munkaerőpiacon (Szociális Innováció Alapítvány Bp, 2003)
Nagy Ildikó, Pongrácz Tiborné, Tóth István György: Szerepváltozások – Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005. TÁRKI- Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium

Nők és férfiak Magyarországon, 2005 – Központi Statisztikai Hivatal (Szociális és Munkaügyi Minisztérium, Bp, 2006)

KOncz Katalin: Nők a politikai hatalomban - Számvetés a rendszerváltástól napjainkig (Magyar Női Karrierfejlesztési Szövetség,)

+ Internetes oldalak

